

Kerken en pacht

Een vooronderzoek naar pacht van
landbouwgrond in kerkelijk bezit

Thijs Tromp augustus 2024

Protestantse Theologische **Universiteit**

Inspiring **wisdom**

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	6
1.1	Aanleiding	6
1.1.1	Het bredere onderzoeksproject Grond: op zoek naar belichaamd geloof	6
1.1.2	Het deelproject Pacht	6
1.1.3	De vraagverhelderingsbijeenkomst	6
1.2	Probleemstelling	7
1.3	Vraagstelling	8
1.4	Opzet van de studie	8
1.5	Positionering	8
2.	Kerken, grond en pacht in context	10
2.1	Het succes van de landbouw in Nederland	10
2.2	Ecologische vraagstukken	10
2.3	Religie en ecologische vraagstukken	11
2.4	De staat van de grond	12
2.5	Kerken en landbouwgrond – omvang en spreiding	13
3.	Kerkelijke pacht en duurzaam beheer van de grond	15
3.1	Grond in theologisch perspectief	16
3.2	Theologische thema's	17
3.2.1	Bijbelse n oties	17
3.2.2	Historie	18
3.2.3	Bezit en eigenaarschap	18
3.2.4	Macht en wereldeconomie	19
3.2.5	De verwevenheid van grond met alles wat leeft	19
3.2.6	Gemeenschap	19
4.	Belangrijke begrippen	20
4.1	Landbouw	20
4.1.1	Reguliere of gangbare landbouw	20
4.1.2	Duurzame landbouw	20
4.2	Pacht en pachtovereenkomsten	21
4.2.1	Reguliere pacht	21
4.2.2	Geliberaliseerde pacht	21
4.2.3	Andere vormen van pacht	22
4.3	Conclusie	22
5.	Praktijkonderzoek	23
5.1	Design	23
5.1.1	Matching en werving	23
5.1.2	Uitvoering interviews	23
5.1.3	Verslaglegging, databeheer en beloning	24
5.1.4	Informed consent	24
5.1.5	Analyse	24

5.2	Resultaten	24
5.2.1	'Groene kerk'	24
5.2.2	Omvang van het grondbezit	26
5.2.3	Herkomst van de grond	26
5.2.4	Grond bij de fusie	27
5.2.5	Binding met de grond	28
5.2.6	De aard van de pachtovereenkomsten	28
5.2.7	Doel van de pacht	29
5.2.8	Opbrengst	30
5.2.9	De besteding van de inkomsten	31
5.2.10	Het beheer	33
5.2.11	Het gebruik van de grond	35
5.2.12	Beleid ten aanzien van de manier waarop de grond gebruikt wordt	35
5.2.13	Goede praktijken	40
5.2.14	Ideeën voor de toekomst	42
5.2.15	Verkoop	43
5.2.16	Kritische stemmen	43
5.2.17	Theologische overwegingen	44
5.3	Conclusies	46
6.	Reflectie	48
6.1	Theologisch	48
6.2	Financieel	48
6.3	Historisch	49
6.4	Juridisch	49
6.5	Sociaal	49
6.6	Ecologisch	49
6.7	Ecclesiologisch	49
6.8	Beleidsmatig	49
6.9	Representativiteit	50
7.	Advies voor vervolgonderzoek	51
8.	Referenties	52
9.	Bijlagen	55
	Bijlage 1 – Uitnodigingsbrief	55
	Bijlage 2 – Vragenlijst	56
	Bijlage 3 – Verslag vraagverhelderingsbijeenkomst	56
	Vragen	57
	Adviezen	57
	Waarschuwingen	58
	Suggesties voor onderzoeksvragen	58

Samenvatting

Protestantse Kerken in Nederland bezitten naar schatting 27.000 hectare landbouwgrond, die zij verpachten aan agrariërs. De kerken hebben deze gronden veelal verkregen als legaat van kerkleden. Bij de schenking is het doel van de opbrengst expliciet gemaakt: door armenzorg of voor het in stand houden van de kerk. Vandaar dat een deel van de grond wordt beheerd door diaconieën en een ander deel door kerkrentmeesters. De opbrengst van de pacht wordt, conform de doelstelling besteed aan diaconale en intern kerkelijk doelen.

In toenemende mate klinkt de vraag of kerken zich, gezien ecologische ontwikkelingen als afnemende biodiversiteit, milieuvervuiling en klimaatverandering, niet zouden moeten inspannen om hun landbouwgrond op een duurzame manier te laten beheren? Met duurzaam wordt gedacht aan diverse vormen van natuurinclusieve landbouw. Omdat er weinig bekend is over hoe diakenen en kerkrentmeesters omgaan met de landbouwgrond die zij bezitten, is besloten om hier verkennend onderzoek naar te doen, dat moet leiden tot een onderbouwde aanbeveling voor vervolgonderzoek.

De onderzoeksvraag luidt: hoe gaan 'groene kerken' om met de landbouwgrond die zij bezitten, in het licht van ecologische vraagstukken zoals de afnemende biodiversiteit, milieuvervuiling en klimaatverandering? Vanwege het verkennende karakter is de sample beperkt tot kerken die deel uitmaken van het netwerk GroeneKerken én die vermoedelijk landbouwgrond bezitten. De 125 colleges van kerkrentmeesters en 72 diaconieën die aan deze criteria beantwoorden zijn aangeschreven met het verzoek aan het onderzoek mee te werken. Met 16 diaconieën en 8 colleges van kerkrentmeesters is een interview afgenomen.

Het onderzoek laat zien dat twee derde van de respondenten (nog) niet heeft nagedacht over de vraag of zij het wenselijk of nodig vinden dat hun landbouwgrond op een duurzame manier wordt bewerkt en beheerd. De helft van deze groep is bereid om deze optie te overwegen, maar stelt zich terughoudend op omdat ze – zeker in deze tijd – de pachters niet voor de voeten willen lopen. De andere helft is van mening dat het niet aan de kerken is om een bepaalde wijze van landbouw te bevorderen: het heeft geen zin, omdat de langjarige contracten daar geen ruimte voor bieden; het heeft ook te weinig impact. Met overheidsmaatregelen kan bijvoorbeeld veel meer bereikt worden. Een kwart van de respondenten – uitsluitend diaconieën – staat op de drempel van beleidsvorming. Ze onderbouwen dit met de verantwoordelijkheid die ze als rentmeester dragen voor Gods schepping. Twee colleges van kerkrentmeesters en één diaconie hebben hun beleid ten aanzien van een duurzaam gebruik van de grond concreet uitgewerkt en brengen dit al in de praktijk. Deze 'goede praktijken' verschillen onderling sterk van elkaar. Met name de lokale omstandigheden van de kerk blijken van grote invloed op de wijze waarop een goede praktijk vorm krijgt.

De aanbeveling is om, juist vanwege de lokale verschillen, het vervolgonderzoek op te zetten als actieonderzoek in regionale leergemeenschappen. Dit onderzoek heeft als doel om stapsgewijs met de geloofsgemeenschap goed onderbouwd beleid te ontwikkelen voor de toekomst van de landbouwgrond in kerkelijk bezit.

Woord vooraf

Voor u ligt het onderzoeksrapport kerken en Pacht, een vooronderzoek naar pacht van landbouwgrond in kerkelijk bezit. Het onderzoek maakt deel uit van het bredere project Grond van de Protestantse Theologische Universiteit. Dit onderzoeksproject richt zich op hoe leden van geloofsgemeenschappen en christelijke boeren vanuit het geloofsovertuigingen omgaan met grond.

Toen we in januari 2023 dit onderzoek gingen op zetten, hadden we de indruk pioniers op dit terrein te zijn. Nu, ruim anderhalf jaar later, staat het thema kerk en grond volop in de belangstelling. Dat is niet zozeer het gevolg van dit onderzoek, maar vooral van het feit dat de aandacht voor de waarde van grond toeneemt, niet alleen de economische waarde, maar ook de ecologische, de morele en de spirituele waarde.

Omdat er veel van waarde op het spel staat, is het een gevoelig thema waar velen een mening over hebben. Maar, en ik citeer hier graag Joost Schelling, directeur van de Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer (VKB): “[als] we niet goed analyseren hoe het zit, erover spreken en daarbij naar elkaars opvattingen luisteren, blijven we in een meningencarroussel ronddraaien.”¹ Dat draagt niet bij een aan constructieve zoektocht naar verantwoord beheer en gebruik van de grond. De grond verbindt veel ‘partijen’ en daarom is de dialoog de aangewezen weg om het denken over kerkelijke pacht verder te brengen. Dit onderzoek wil de betrokkenen bij het onderwerp, beleidsmakers, professionals en vrijwilligers in kerken en maatschappelijke organisaties, dienen met feiten en opvattingen van eigenaren als input voor de dialoog. Bij vervolgonderzoek is het nodig om naast het perspectief van de eigenaren ook ruimte te maken voor andere perspectieven, met name voor die van de agrariërs.

Het onderzoek is uitgevoerd vanuit de diaconiewetenschap. Dat hangt samen met het feit dat diaconieën een deel van de landbouwgrond van kerken beheren. Het is dus naast een onderzoek naar het gebruik en beheer van de grond ook een onderzoek naar de financiële bronnen van de diaconale praktijk in Nederland. Zonder grondbezit zou het diaconale landschap er waarschijnlijk anders hebben uitgezien, en dat geldt wellicht ook voor het kerkelijke landschap in bredere zin.

Graag bedank ik de respondenten die bereid waren om een interview te geven. Hun openheid en hartelijkheid heb ik als buitengewoon aangenaam ervaren. Ik dank de betrokkenen van diverse organisaties bij het informele overleg dat rond deze thematiek is ontstaan voor het meedenken: de Federatie van Diaconieën, Kerk in Actie, GroeneKerken, VKB en Maatschappij van Welstand. Dank ook aan de leden van het Team Grond voor samenwerking en inspiratie, aan Wiggele Oosterhoff voor stimulans in de voorfase van dit onderzoek, aan Rijk Voorwinden voor het voorbereiden van de steekproef en aan Dieuwke van Wijk voor de correctie van het manuscript.

Veel leesplezier gewenst!

¹ <https://www.kerkrentmeester.nl/blog-joost-18-miljoen-mensen/>, laatst geraadpleegd op 12 augustus 2024.

1. Inleiding

Dit rapport doet verslag van een vooronderzoek naar de omgang met landbouwgrond die kerken verpachten aan agrariërs, dat deel uitmaakt van het bredere project Grond van de Protestantse Theologische Universiteit.²

1.1 Aanleiding

1.1.1 *Het bredere onderzoeksproject Grond: op zoek naar belichaamd geloof*

Het bredere onderzoeksproject Grond richt zich op opvattingen over en de omgang met grond van boeren en van kerkelijke gemeenten. Daarnaast worden opvattingen over aarde, grond en bodem bestudeerd zoals die belichaamd worden in preken en gebeden in de geloofsgemeenschap. In het project Grond ontwikkelt een team van theologen, met behulp van kennis uit de filosofie, biologie, economie en landbouwwetenschappen, samen met boeren, kerkrentmeesters en diakenen, predikanten, gemeenteleden en andere lokale betrokkenen een verantwoorde en contextgevoelige theologische visie op grond in Nederland. Een theologische visie die christenen en christelijke gemeenschappen helpt bij een gelovige verhouding tot de aarde als schepping van God.

Het bredere onderzoek kent vier deelprojecten, die zich in verschillende fasen bevinden: 1) een project met christelijke boeren; 2) een project met christelijke gemeenten (onder meer gericht op de relatie tussen liturgische vieringen en de omgang met de grond); 3) een project over de pachtpraktijk van kerken die landbouwgrond bezitten; en 4) een project met predikanten.³ Dit onderzoek is een verkennend vooronderzoek voor het derde deelproject. Een kwantitatief onderzoek naar de overtuigingen, houdingen en het gedrag van christenen ten aanzien van het klimaatvraagstuk (samen met het Sociaal en Cultureel Planbureau) loopt parallel aan het project Grond.⁴ Van deze kwantitatieve gegevens maakt het project Grond gebruik.

1.1.2 *Het deelproject Pacht*

Kerken bezitten grond, niet alleen voor hun kerkelijke gebouwen en parkeerplaatsen, maar ook voor kerk- en pastorietuinen en begraafplaatsen. Daarnaast bezit een deel van de kerken grond die zij verpachten aan agrariërs. Het derde deelproject, afgekort aangeduid als 'Pacht', gaat over die grond. Ons eerste idee was dat als kerken collectief hun grond op een duurzame wijze zouden bewerken en beheren, bijvoorbeeld met biologische of natuurinclusieve landbouw, dat een behoorlijk hefboomeffect zou kunnen opleveren voor het behoud en herstel van de kwaliteit van grond. Dit onderzoeksrapport laat zien dat die gedachte enigszins naïef was, maar het onthult ook dat een deel van de kerken – specifiek de diaconieën en colleges van kerkrentmeesters – het vraagstuk herkent, relevant vindt en er in de toekomst mee aan de slag wil.

1.1.3 *De vraagverhelderingsbijeenkomst*

In de ontwerpfasen van het deelonderzoek naar pacht heeft de onderzoeker een vraagverhelderingsbijeenkomst georganiseerd. Hiervoor waren diverse deskundigen uitgenodigd: landbouwwetenschappers, filosofen, theologen, beleidsmakers uit de wereld van de landbouw, docenten van de agrarische opleidingen, agrariërs vanuit CCA⁵, een vertegenwoordiger van GroeneKerken en een van het rentmeesterskantoor KKG⁶. Kerkrentmeesters en diakenen waren uiteraard ook uitgenodigd, maar zij waren door omstandigheden verhinderd. De bijeenkomst vond plaats op Aeres Hogeschool in Dronten, op 28 juni 2023. We vroegen de deelnemers waar het onderzoek naar pacht van kerkelijke landbouwgrond zich specifiek op zou moeten richten en waar we in het onderzoek rekening mee dienden te houden.⁷

Volgens de deelnemers was de belangrijkste vraag vanuit welk perspectief en met welke doelstelling het onderzoek zou moeten plaatsvinden. Enkele deelnemers vonden dat de onderzoeker een 'vooringenomen duurzaamheidsprofiel' uitstraalde. De onderzoeker ging volgens hen uit van de vooronderstelling dat het slecht gaat met

² <https://www.pthu.nl/onderzoek/projecten/grond/>, geraadpleegd op 9 april 2024.

³ Een vijfde project over grond in de Bijbel en eigentijdse religieuze kunstvormen is in voorbereiding.

⁴ Het eerste deel van dit onderzoek is inmiddels afgerond. De resultaten zijn te vinden in: Maroesjka Versantvoort e.a., 'Tussen duurzaam denken en duurzaam doen. Houding, gedrag en veranderbereidheid van religieuze en niet-religieuze Nederlanders als het gaat om klimaat.' (Den Haag | Amsterdam: Sociaal en Cultureel Planbureau | Protestantse Theologische Universiteit, april 2024), <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2024/04/23/tussen-duurzaam-denken-en-duurzaam-doen>.

⁵ CCA (Christen Contact Agrarisch) is een vereniging van christenen die zich verbonden voelen met de agrarische sector. <https://www.cca-nederland.nl/>, geraadpleegd op 2 april 2024.

⁶ Het rentmeesterskantoor Kantoor Kerkelijke Goederen in Amersfoort. Dit rentmeesterskantoor beheert al meer dan zeventig jaar voor een aanzienlijk deel van de kerken binnen de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) onroerend goed: grond en gebouwen. Bij grond gaat het om grasland of landbouwgrond. Bij gebouwen gaat het om pastorieën, verenigingsgebouwen, kantoorpanden of woningen. KKG is een zelfstandige stichting, die werkt met en voor kerken en diaconieën, binnen de kaders van de missie en doelstellingen van de eigen onderneming en met marktconforme tarieven. <https://silasgroep.nl/kkg/wie-zijn-wij/>, geraadpleegd op 13 mei 2024.

⁷ Zie

de landbouwgrond, dat agrariërs daar iets aan kunnen doen en dat kerken de morele plicht hebben om boeren in staat te stellen om op een andere manier de grond te beheren en hen daartoe te stimuleren. Deze vooronderstelling was volgens een aantal deelnemers betwistbaar. Zij raadden de onderzoeker aan om eerst op een onbevooroordeelde wijze in kaart te brengen wat er speelt. Daarnaast was het volgens hen belangrijk om te onderkennen dat boeren, kerken, kerkleden, biologen en natuurbeschermers ieder een heel eigen perspectief hebben op grond. Voor de een is grond direct verbonden aan bestaanszekerheid en financiële inkomsten. Voor de ander wegen bodemvruchtbaarheid en voedselzekerheid zwaar. Weer anderen hebben biodiversiteit hoog in het vaandel, of het in stand houden van de cultuur en het landschap van het platteland. Deze perspectieven en belangen kunnen met elkaar botsen, maar staan ook met elkaar in verband. Verandering vraagt volgens een aantal deelnemers daarom om een integrale benadering. Je kunt als kerk niet de bal eenzijdig neerleggen bij agrariërs als de leden van de eigen geloofsgemeenschap geen blijk geven van enige gedragsverandering ten aanzien van milieuvervuiling, de afname van biodiversiteit en de opwarming van de aarde. De deelnemers raadden aan om 1) duidelijkheid te verkrijgen over hoe het er daadwerkelijk voor staat met de kwaliteit van de grond; 2) kennis te nemen van de juridische kaders van pachtcontracten om te weten wat er mogelijk is; 3) duidelijk te maken wat de omvang is van het grondbezit van kerken en wat de impact zou zijn van het stimuleren van duurzame vormen van landbouw; 4) de verschillende belangen van betrokkenen in beeld te brengen; 5) het draagvlak voor het aanpassen van de praktijk vast te stellen; 6) goede praktijken in beeld te brengen; en 7) verhelderen wat theologen en theologie met onderzoek kunnen bijdragen aan dit vraagstuk. Volgens de deelnemers aan de vraagverhelderingsbijeenkomst zijn de kerken (de grondeigenaren) en de agrariërs (pachters) de voornaamste actoren, met op de achtergrond de gemeentelieden van de desbetreffende kerken. Een van hun adviezen was om het onderzoek te beginnen bij de eigenaren. 'Als je niet weet wat zij willen, dan gaat dit onderzoek niets opleveren.' Wat zegt het dat de uitgenodigde diakenen en kerkrentmeesters verhinderd waren voor deze bijeenkomst, vroegen de deelnemers zich af. Is het vraagstuk voor hen relevant en urgent, en zijn zij bereid openheid van zaken te geven? Andere adviezen waren 1) om kennis te nemen van bestaande initiatieven buiten het kerkelijk erf, zoals van Staatsbosbeheer⁸, It Fryske Gea⁹, a.s.r.¹⁰, Vilsteren¹¹, Maatschappij van Welstand¹² of coöperatieve modellen, zoals Land van Ons¹³ of Herenboeren¹⁴; 2) de lokale context mee te wegen – kerken, grond en de positie van agrariërs verschillen sterk van gebied tot gebied; 3) de ontwikkelingen in de agrarische sector en de landbouwwetenschap serieus te nemen; en 4) kritisch te zijn op de vermeende eigen 'groene vooringenomenheid'.

1.2 Probleemstelling

De dunne laag onder onze voeten die we 'grond' of 'bodem' noemen, is letterlijk van levensbelang. De grond is de habitat van talloze planten, dieren, schimmels en andere micro-organismen. Het subtiele samenspel tussen al deze schepselen maakt het leven van alles wat leeft op de aardbodem mogelijk. De grond voorziet mensen en dieren van voedsel en van andere bouwstenen die voor het bestaan nodig zijn. De grond is van vitaal belang voor schoon water. De bodem kan bijdragen aan het vertragen van klimaatverandering. Een goed onderhouden bodem helpt extreme droogte en overstromingen het hoofd te bieden. De grond draagt en vormt de menselijke cultuur en het landschap waar we zo van houden. Zonder grond geen leven.

Volgens de Verenigde Naties ziet de mensheid zich geconfronteerd met drie planetaire crises: klimaatverandering, verlies van biodiversiteit, en vervuiling, waaronder lucht-, water- en bodemverontreiniging.¹⁵ De bodem speelt in deze crises een cruciale rol. De bodem herbergt meer dan 25 procent van de biodiversiteit op aarde. Een gezonde bodem levert voedsel dat het leven op de aarde mogelijk maakt, in al zijn diversiteit. De bodem is een koolstofreservoir, dat de uitstoot van CO₂ voorkomt en daarmee de opwarming van de aarde tegengaat. De bodem fungeert als een spons om water te absorberen, wat de kans op overstromingen en droogte vermindert.¹⁶

8 <https://www.staatsbosbeheer.nl/zakendoen/natuurinclusief-boeren>, geraadpleegd op 13 mei 2024.

9 Zie bijvoorbeeld: <https://www.itfryskegea.nl/nieuws-publicaties/natuurinclusief-boeren-in-de-ryp/>, geraadpleegd op 13 mei 2024.

10 Zie: <https://asrrealestate.nl/huren-en-erfpachten/landelijk-vastgoed/beloning-voor-duurzaam-boeren>, geraadpleegd op 13 mei 2024.

11 Zie: *De bodem bereikt?! (Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, 2020), pp. 57-58; Hans Kamerbeek, 'Landgoed Vilsteren en boeren ontwikkelen langjarig contract dat elk jaar kan veranderen', Boerderij, 18 februari 2020, geraadpleegd via <https://www.natuurvoorelkaar.nl/pagina/73/inspiratie-flexibel-pachtcontract-stimuleert-duurzame-landbouw>, op 13 mei 2024. Zie ook: <https://www.soil4u.nl/>, geraadpleegd op 13 mei 2024.*

12 <https://mww.nl/wie-zijn-wij/onze-vereniging/#onze-pachters>, geraadpleegd op 13 mei 2024.

13 *Land van Ons is een coöperatieve beweging die land koopt, een agrariër inhuurt en op basis van biologisch-dynamisch beheer samen met vrijwilligers groenten verbouwt, die door de deelnemers van de coöperatie worden afgenomen. Zie: <https://landvanons.nl/>, geraadpleegd op 13 mei 2024.*

14 *Herenboeren is een initiatief vergelijkbaar met Land van Ons. Zie: <https://herenboeren.nl/>, geraadpleegd op 13 mei 2024.*

15 *Iyad Abumoghli, 'The Role of Religions, Values, Ethics, and Spiritual Responsibility in Environmental Governance and Achieving the Sustainable Development Agenda', Religion and Development 2, nr. 3 (17 juli 2023): pp. 485-495, <https://doi.org/10.30965/27507955-20230008>.*

16 *FAO, World Food and Agriculture: Statistical Yearbook 2022 (Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2022), <https://doi.org/10.4060/cc2211en>.*

De Europese Commissie gaat er in de onderbouwing van de EU-bodemstrategie 2030 van uit dat tussen de 60 en 70 procent van de bodems in Europa niet gezond is. De grond heeft te lijden onder erosie, verdichting, verlies van organische stoffen, vervuiling, verlies van biodiversiteit, verzilting en bodemafdekking. De schade die hierdoor veroorzaakt wordt, is mede het gevolg van de manier waarop de bodem gebruikt wordt: (te) intensieve exploitatie en het gebruik van verontreinigende stoffen.¹⁷ Ook de landbouwsector lijdt in toenemende mate onder de gevolgen van klimaatverandering – droogte, wateroverlast, extremere weersomstandigheden – maar vooral ook onder de maatregelen die nodig zijn om de uitstoot van CO₂ en stikstof te verminderen.¹⁸

Deze crises stellen alle mensen voor grote vragen. Niet alleen van technische, maar ook van morele en religieuze aard.¹⁹ Welke verantwoordelijkheid dragen mensen voor de wereld om hen heen, voor mensen, dieren, planten, grond, water en lucht? Hoe legitimeren zij die verantwoordelijkheid en hoe krijgt die vorm in de praktijk?

Lokale kerken bezitten landbouwgrond en zijn daarmee spelers in het veld van vragen rond de omgang met grond. Het is echter onbekend in welke mate kerken deze vragen herkennen, in welke mate zij zich verantwoordelijk voelen om een bijdrage te leveren aan de bezinning op en aanpak van deze vragen. Het is niet bekend of kerken hierop beleid ontwikkeld hebben. Het is ook niet bekend in welke mate in geloofsgemeenschappen gesproken wordt over het pachtbeleid. Theologische bezinning op het verpachten van kerkelijke gronden is niet aanwezig.²⁰

Dit vooronderzoek maakt een begin met het opvullen van deze kennislacune. Het doel is om een beeld te krijgen van de pachtpraktijk van protestantse kerken, vanuit het perspectief van diaconieën en colleges van kerkrentmeesters. We kiezen ervoor om in dit onderzoek te starten bij kerken met landbouwgrond die zijn aangesloten bij het netwerk GroeneKerken, vanuit de gedachte dat juist deze kerken het belang van de reflectie op een duurzaam beheer van grond zullen herkennen en zich daar wellicht al op hebben beraden.

1.3 Vraagstelling

De vraagstelling van dit vooronderzoek is:

Hoe gaan 'groene kerken' om met de landbouwgrond die zij bezitten, in het licht van ecologische vraagstukken zoals de afnemende biodiversiteit, milieuvervuiling en klimaatverandering?

De volgende deelvragen worden beantwoord:

1. Over hoeveel grond beschikken diaconieën en kerken?
2. Wat betekent het voor een geloofsgemeenschap om 'groene kerk' te zijn?
3. Hoe beheren de diaconieën en kerkrentmeesters hun gronden?
4. Hoe kijken zij aan tegen duurzaam beheer van de grond die zij bezitten?
5. Wat zijn de adviezen voor vervolgonderzoek?

1.4 Opzet van de studie

Na een positionering van de onderzoeker wordt in het eerste deel de context in beeld gebracht: afname van biodiversiteit, vervuiling van het milieu en klimaatverandering, de rol van religie in de opvattingen over ecologische vraagstukken, de staat van de grond, de kerkelijke pachtpraktijk en de theologische relevantie van het thema grond. In het tweede deel komen de belangrijke begrippen aan de orde: de verschillende soorten pachtovereenkomsten en verschillende vormen van landbouw. Het derde deel bevat de opbrengst van de interviews met diaconieën en colleges van kerkrentmeesters. Tot slot wordt op de uitkomsten gereflecteerd en volgen enkele aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

1.5 Positionering

De onderzoeker (man, 1970) is bijzonder hoogleraar Diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit. Toen in het kader van het bredere project Grond bleek dat het grondbezit van diaconieën een relevant onderzoeksthema was, besloot hij in dit project te participeren. Tot dan toe maakte ecotheologie of ecodiaconaat geen deel uit van zijn onderzoeksprogramma.

17 Europese Commissie, 'EU-bodemstrategie voor 2030: Profiteren van de voordelen van een gezonde bodem voor mens, voedsel, natuur en klimaat' (Brussel, 17 november 2021), p. 1, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52021DC0699>.

18 R.P. Kranendonk, T. Verstand, en T. de Boer, 'Inventarisatie Actieprogramma klimaatadaptatie landbouw: Risico's, knelpunten en kansen; de stand van zaken (Wageningen: Wageningen Environmental Research, 2022), <https://edepot.wur.nl/571600>.

19 Abumoghli, 'The Role of Religions, Values, Ethics, and Spiritual Responsibility in Environmental Governance and Achieving the Sustainable Development Agenda'.

20 Thijs Tromp, 'In bruikleen', *Handelingen, tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap* 50, nr. 2 (2023), pp. 21-31.

De onderzoeker is de oudste uit een gezin met acht kinderen. Zijn vader was onderwijzer in het lager onderwijs en later directeur van een basisschool. Zijn overgrootvader van vaders kant werkte als turfsteeker in het oosten van het land. Toen het gebruik van turf op zijn retour raakte, begon hij – net als veel andere families in de buurt – een tuinderij. Hij kweekte groenten en was gespecialiseerd in aardbeien van de koude grond. De infrastructuur die was aangelegd voor het vervoer van de turf maakte het mogelijk om de aardbeien in redelijk verse toestand over lange afstand te vervoeren en te verkopen. Na de succesvolle introductie van de grootschalige glastuinbouw in het westen van het land, raakte de tuinbouw in het desbetreffende gebied in het oosten in verval. De grootvader van de onderzoeker kon daarom de tuinderij niet overnemen en werd fabrieksarbeider, eerst in de textiel en later in de kunststoffenindustrie. Nadat hij was afgekeurd, werkte hij tot aan zijn overlijden in de grote moestuin achter het huis. Grootvader en grootmoeder waren er trots op dat zij nooit groenten hoefden te kopen, maar zelfvoorzienend waren en ook nog de opbrengst konden delen met anderen. In die moestuin leerde de onderzoeker de grond kennen. Hij mocht zijn grootvader helpen met verspenen, poten, planten, wieden en oogsten. Op zijn knieën kroop hij langs de rijen en leerde van zijn grootvader de namen van planten en dieren die al of niet schadelijk of giftig waren. Zijn grootvader had een scherp oog voor wat een goede opbrengst kon bevorderen, maar ook eerbied voor de grond, de planten en de dieren.

Grootvader en grootmoeder van moeders kant waren beiden onderwijzer. Zij waren gegoede burgers en gedreven om 'arbeiders' met goed onderwijs te 'verheffen'. De kloof tussen arbeiders en gegoede burgers kent de onderzoeker van binnenuit. Ook grootmoeder en grootvader van moeders kant bezaten een moestuin.

De onderzoeker heeft van jongs af aan een grote belangstelling voor planten en dieren in de natuurlijke leefomgeving. Tot het uitbreken van de coronacrisis waren zorgen om klimaatverandering of het verlies aan biodiversiteit niet aan de onderzoeker besteed. De uitbraak en snelle verspreiding van het virus zetten hem aan het denken. Het werd hem, als late bekeerling, duidelijk dat een andere manier van leven – meer afstand tussen wilde dieren en mensen, minder reizen, minder consumeren – een reële en urgente mogelijkheid was. Sinds die tijd heeft hij voor zichzelf een aantal besluiten genomen om zijn ecologische voetafdruk te verkleinen. Vakmatig staan vragen over de relatie tussen ecologie, consumptie, klimaatrechtvaardigheid en diaconaat sinds twee jaar op de agenda van de onderzoeker.

De onderzoeker voert diaconaal onderzoek uit naar en met mensen in sociaal gemarginaliseerde posities vanuit een praktisch theologische oriëntatie. Vanuit deze invalshoek maakt hij zich sterk voor stemmen die gemakkelijk overstemd worden. De praktisch theologische benadering impliceert voor de onderzoeker dat alle participanten serieus genomen moeten worden, waarbij de meerstemmigheid gehonoreerd dient te worden.

De onderzoeker is zich bewust van 1) zijn vooringenomenheid ten aanzien van de urgentie om gevolgen van uitputting van natuurlijke bronnen, milieuvervuiling en klimaatverandering tegen te gaan; 2) zijn overtuiging dat een christelijke geloofsovertuiging bezinning impliceert op een verantwoorde relatie met de menselijke en niet-menselijke schepselen; 3) de voorrang die hij geeft aan de belangen van mensen in een sociaal minder machtige positie; en 4) zijn kritische houding ten opzichte van mensen, organisaties en overheden met een grote machtspositie.

2. Kerken, grond en pacht in context

2.1 Het succes van de landbouw in Nederland

Sinds de jaren vijftig heeft de overheid de landbouwsector gestimuleerd om de productiviteit te verhogen om honger en voedselschaarste tegen te gaan. Met een efficiënt gebruik van landbouwgrond en technische innovaties behaalde Nederland de koppositie op het gebied van het efficiënt produceren van plantaardig en dierlijk voedsel. Nergens ter wereld is de opbrengst per hectare zo hoog als in Nederland. De nadruk op efficiënt produceren in combinatie met de toenemende marktwerking leidde tot schaalvergroting en een steeds intensiever gebruik van de grond. Dit is een van de oorzaken van de uitputting en vervuiling van grond, bodemverdichting en verlies van biodiversiteit: de keerzijde van het succes.

2.2 Ecologische vraagstukken

Zoals vermeld in de inleiding ziet de mensheid zich geconfronteerd met drie aarde-omvattende crises: verlies van biodiversiteit, klimaatverandering en milieuvervuiling. De aarde maakt een in relatief zeer hoog tempo een transformatieproces door, waarbij op korte termijn kritische omslagpunten verwacht worden.

Met 'biodiversiteit' wordt de aanwezigheid van verschillende levensvormen binnen een bepaald ecosysteem, een geografisch gebied of de gehele aarde aangeduid. Hoe meer soorten organismen, schimmels, planten en dieren er worden aangetroffen, des te hoger de maat van biodiversiteit. Biodiversiteit is een indicator van de gezondheid van een ecosysteem. Als de soortenrijkdom afneemt, kan dat erop wijzen dat het natuurlijke evenwicht verstoord is en dat op termijn de veerkracht van het ecosysteem bedreigd wordt. Naar schatting is de biodiversiteit sinds het jaar 1700 met 30 procent afgenomen. In Nederland gaat het om circa 40 procent, wat meer is dan het wereldwijde gemiddelde en ook meer dan het Europese gemiddelde.²¹ De afname van biodiversiteit kent verschillende oorzaken: de verandering van het grondgebruik door de industrie, verstedelijking, chemische gewasbeschermingsmiddelen, nutriënten uit meststoffen, verdroging van het leefgebied door de onttrekking van grondwater, versnippering van ecosystemen en klimaatverandering.²² Door deze veranderingen krijgen opportunistische soorten (waaronder door de mens geïntroduceerde invasieve exoten) meer kans op een succesvolle toename, waarmee ze karakteristieke inheemse soorten verdringen. Dit leidt tot een homogenisering van het ecosysteem. Mede door natuurontwikkeling en het terugdringen van vervuiling is de afname van biodiversiteit sinds 2000 in Nederland afgeremd. Het aantal soorten neemt echter nog steeds af.

Onder meer door de toename van zogenaamde broeikasgassen in de atmosfeer warmt de aarde in snel tempo op.²³ Grootschalig gebruik van fossiele brandstoffen en de afname van biomassa spelen hierin een belangrijke rol. De curve van de toename van industriële activiteiten en die van de concentratie van CO₂ in de atmosfeer lopen opmerkelijk gelijk. Hoewel nog steeds onderzoek gedaan wordt naar de causale verbanden die deze correlatie kunnen verklaren, meent het overgrote deel van de wetenschappers en beleidsmakers dat het, gezien de urgentie van de gevolgen, verstandig is de plausibiliteit van een causale relatie tussen het gebruik van fossiele brandstoffen en de opwarming als uitgangspunt voor beleid te nemen.²⁴ Het laatste rapport van het IPCC stelt dat de klimaatdoelen uit

21 Balans van de Leefomgeving 2012 (Planbureau voor de Leefomgeving, 2012).

22 <https://www.clo.nl/onderwerpen/biodiversiteit>, geraadpleegd op 29 mei 2024.

Zie ook: <https://dashboardbiodiversiteit.nl/verminderen-van-de-druk-op-de-biodiversiteit>, geraadpleegd op 29 mei 2024.

23 Er is een sterke correlatie tussen de toename van de uitstoot van broeikasgassen (koolstofdioxiden (CO₂eq), methaan (CH₄), stikstofoxiden (NO_x) en fluorgassen (HFC's, PFC's, SF₆, NF₃)) en de stijging van de temperatuur van het aardoppervlak en van de oceanen. Voor de precieze causale relatie bestaan onderbouwde hypothesen. Een daarvan is dat de relatie tussen de opwarming van de aarde en de uitstoot van met name koolstofdioxide (CO₂) samenhangt met de afgifte van de warmte van de aarde aan het heelal. Waterdamp (H₂O) absorbeert de meeste infraroodstraling en zorgt daarmee voor het behoud van warmte, een belangrijke voorwaarde voor het leven op aarde. Waterdamp laat infraroodstraling met een bepaalde frequentie wel door. Dat fungeert feitelijk als een soort veiligheidsklep: door de afgifte van deze straling warmt de aarde niet op. Opvallend is dat koolstofdioxide een deel van deze infraroodstraling, die door waterdamp wordt doorgelaten, juist wél absorbeert. De hypothese is dat door de toename van CO₂ in de atmosfeer de aarde langzaam maar zeker opwarmt. Omdat CO₂ veel langer in de atmosfeer blijft dan bijvoorbeeld methaan, wordt er momenteel fors ingezet op de reductie van de uitstoot van CO₂ om de opwarming van de aarde af te remmen. Het beperken van het gebruik van fossiele brandstoffen en het bevorderen van het behoud en de opname van CO₂ in de grond zijn daarvoor belangrijke instrumenten (zie bijvoorbeeld: Burton Richter, *Beyond Smoke and Mirrors: Climate Change and Energy in the 21st Century*, tweede druk (Cambridge University Press, 2014), met name hoofdstuk 10. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107589063>. second edition assesses the sensible, senseless and biased proposals for averting the potentially disastrous consequences of global warming, allowing the reader to draw their own conclusions on switching to more sustainable energy provision. Burton Richter is a Nobel Prize-winning scientist who has served on many US and international review committees on climate change and energy issues. He provides a concise overview of our knowledge and uncertainties within climate change science, discusses current energy demand and supply patterns, and the energy options available to cut emissions of greenhouse gases. Written in non-technical language, this book presents a balanced view of options for moving from our heavy reliance on fossil fuels into a much more sustainable energy system, and is accessible to a wide range of readers without scientific backgrounds - students, policymakers and the concerned citizen.", "edition": "2", "ISBN": "978-1-107-58906-3", "license": "https://www.cambridge.org/core/terms", "note": "DOI: 10.1017/CBO9781107589063", "publisher": "Cambridge University Press", "source": "DOI.org (Crossref)

24 IPCC, *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability* (IPCC, 2022), pp. 42-45,

het Parijsakkoord om de opwarming van de aarde te beperken tot 1,5 graad Celsius niet meer gehaald kunnen worden.²⁵ Alleen als overheden, bedrijven en burgers alles op alles zetten, is de opwarming nog te beperken tot 2 graden Celsius. Volgens het IPCC zijn de gevolgen van klimaatverandering op de langere termijn voor een deel al onomkeerbaar. Ze zullen een grote impact hebben op een groot deel van de komende generatie bewoners van deze aarde. Naar schatting leven ongeveer 3,5 miljard mensen in een context die zeer kwetsbaar is voor de gevolgen van klimaatverandering. Miljoenen mensen lopen nu al het risico getroffen te worden door acute onzekerheid over voedsel, water en huisvesting.²⁶

Ook de landbouw in Nederland ziet zich geconfronteerd met de gevolgen van klimaatverandering. Extremere weersomstandigheden leiden tot droogte of juist tot wateroverlast. Hagel en zware wind beschadigen de oogst, kassen en stallen. Grootvee, kleinvee en pluimvee lijden steeds vaker onder hittestress.²⁷ Tegelijk zucht de landbouwsector onder de maatregelen die nodig zijn om de uitstoot van CO₂ en stikstof te verminderen, om klimaatverandering tegen te gaan en natuurherstel te bevorderen. Veel agrariërs kunnen zich aan de veranderende omstandigheden aanpassen. Een ander deel voelt zich gedwongen om de bedrijfsvoering aan te passen, de veestapel in te krimpen of mee te gaan met voorstellen voor onteigening. De aankondiging van een maatregelenpakket door het kabinet leidde in de afgelopen jaren tot protest en verontwaardiging bij agrariërs, en tot politieke spanningen. De implementatie van Europese richtlijnen voor de waterkwaliteit zal naar verwachting de komende jaren nog meer van agrariërs en andere grondbeheerders vragen.²⁸

Onder burgers in Nederland neemt het besef toe dat er ingrijpende maatregelen nodig zijn om de afname van biodiversiteit, de opwarming van de aarde en vervuiling van het leefmilieu van mensen, dieren en planten tegen te gaan.²⁹ Een groeiende groep is ervan overtuigd dat mensen in actie moet komen om klimaatverandering tegen te gaan (74 procent in 2023 versus 65 procent in 2019). Bijna driekwart van de Nederlandse bevolking vindt dat er anders geleefd moet worden. Tegelijkertijd is het aandeel mensen dat vindt dat een kleine groep Nederlanders maatregelen tegen klimaatverandering opdringt aan de rest licht toegenomen (van 42 procent naar 45 procent).³⁰ Nederlanders vinden het vooral belangrijk dat de kosten van de maatregelen eerlijk verdeeld worden: de grootste vervuilers (hiermee wordt doorgaans de industrie bedoeld) en de mensen met de grootste ecologische voetafdruk moeten het eerst in beweging komen en het meest bijdragen. In dat verband is het vermeldenswaard dat de mensen met de grootste ecologische voetafdruk de grootste bereidheid hebben om hun leefstijl te veranderen en dat de mensen met een kleinere voetafdruk daar minder toe genegen zijn. Of de eerste groep die bereidheid daadwerkelijk omzet in gedrag, is nog een open vraag.

2.3 Religie en ecologische vraagstukken

Een andere manier van leven vraagt ook om een herbezinning op de levensbeschouwelijke vraag naar de verantwoordelijkheid van mensen ten opzichte van de niet-menselijke wezens.³¹

In dat licht is de vraag relevant in welke mate religie en levensbeschouwing van invloed zijn op de opvattingen en het gedrag van mensen ten aanzien van de klimaatopgave. Uit recent onderzoek blijkt dat er nauwelijks verschillen zijn tussen religieuze en niet-religieuze groepen. Gemiddeld zijn beide groepen er ongeveer even sterk van overtuigd dat klimaatverandering zich voordoet en dat menselijk handelen daar een fors aandeel in heeft. Beide groepen zijn in gelijke mate bezorgd en ook verschillen religieuze en niet-religieuze groepen niet significant in de mate waarin zij zich persoonlijk verantwoordelijk voelen om iets te doen tegen klimaatverandering. Alleen ten aanzien van gerapporteerd duurzaam gedrag zijn er verschillen, al zijn ze klein. Orthodox- en bevindelijk gereformeerden en religieuze mensen die geen geïnstitutionaliseerde religie aanhangen, lijken zich over het algemeen iets meer dan gemiddeld duurzamer te gedragen.³² Binnen de religieuze populatie maken geloofsopvattingen wel een verschil. Gelovigen die

https://report.ipcc.ch/ar6wg3/pdf/IPCC_AR6_WGIII_FinalDraft_FullReport.pdf

25 IPCC, *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability*.

26 'Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Working Group II Contribution to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change'.

27 Kranendonk, Verstand en Boer, *Inventarisatie Actieprogramma klimaatadaptatie landbouw: Risico's, knelpunten en kansen; de stand van zaken*.

28 *Het is niet duidelijk hoeveel dit van agrariërs gaat vragen. In het hoofdlijnenakkoord 2024-2028 van PVV, VVD, NSC en BBB wordt aangekondigd dat het beleid op een aantal punten ingrijpend gewijzigd gaat worden om de druk op hen te verminderen. Zo wordt het beleid van natuurinclusieve landbouw gewijzigd naar 'landbouwinclusieve natuur' en staat in het akkoord de intentie om met de Europese Unie nieuwe afspraken te maken over de derogatienormen voor stikstof, omdat aangetoond kan worden dat bepaalde gebieden niet langer als kwetsbaar aangemerkt hoeven te worden. Ook het terugdraaien van andere maatregelen gaat wellicht op termijn voor minder druk op de agrarische sector zorgen.* <https://www.parlement.com/9291000/d/pdfs/hoofdlijnen2024.pdf>, p. 10, geraadpleegd op 6 juni.

29 *Over de toename van het besef van urgentie onder Nederlanders, zie: Versantvoort e.a., Tussen duurzaam denken en duurzaam doen: Houding, gedrag en veranderbereidheid van religieuze en niet-religieuze Nederlanders als het gaat om klimaat*, pp. 28-30.

30 Versantvoort e.a., p. 8.

31 Bruno Latour, *Oog in oog met Gaia: Acht lezingen over het Nieuwe Klimaatregime* (Amsterdam: Octavo, 2017). Hierbij dient bedacht te worden dat 'mensen' of 'de mens' een abstractie is. Sommige mensen dragen meer bij aan klimaatverandering dan andere, sommige lijden meer onder de gevolgen dan andere, et cetera.

32 Versantvoort e.a., *Tussen duurzaam denken en duurzaam doen: Houding, gedrag en veranderbereidheid van religieuze en niet-religieuze Nederlanders*

de mens vooral als onderdeel van de natuur zien of die de mens vooral als rentmeester van de natuur zien, zijn meer bereid om zich in de toekomst duurzamer te gedragen dan gelovigen die vinden dat de mens vooral heerser over de natuur is.³³ Een kerkelijke achtergrond maakt dus geen verschil voor duurzaam denken en duurzaam doen. De specifieke geloofsovertuiging doet er wel toe.

2.4 De staat van de grond

Mede omdat er in de vraagverhelderingsbijeenkomst werd aangedrongen op het geven van een feitelijke onderbouwing van de hypothese dat het niet goed zou gaan met de grond in Nederland, geven we hier een korte beschrijving van hoe het ervoor staat met de grond in Nederland. Omdat wij geen experts zijn op het gebied van bodemkwaliteit verlaten we ons in dezen op het rapport *De bodem bereikt?!* van de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli).³⁴ Dit rapport geeft de stand van zaken weer ten aanzien van de bodem in Nederland en relateert die aan Europese en internationale normen voor vitaliteit van de bodem. De conclusie is dat de maatregelen die de Nederlandse overheid met maatschappelijke partners in de afgelopen decennia heeft genomen nog niet hebben geleid tot het beantwoorden aan internationale en Europese standaarden.

In Nederland wordt 54 procent van de grond (2,24 miljoen hectare) gebruikt voor landbouw. Natuur beslaat 13 procent van het oppervlak (0,5 miljoen hectare). Daarbij gaat het om bos, heide, stranden en duinen. Agrariërs, bos- en natuurbeheerders zijn verantwoordelijk voor een goede werking van de landbouw, bosbouw, natuur en voor de kwaliteit van (drink)water en de opslag van koolstof. Een vitale bodem speelt in de goede werking van al deze elementen en functies een cruciale rol. Werken aan een vitale bodem lukt alleen als er een goede samenwerking bestaat tussen de verschillende partijen. Natuur en landbouw, voedsel, biodiversiteit, water en koolstof kunnen immers niet los van elkaar gezien worden. Volgens de Rli wordt '[d]e vitaliteit van de bodem [...] bepaald door een aantal eigenschappen: het organisch stofgehalte, de bodemchemie (onder andere de nutriëntenbalans), het bodemleven en de bodemstructuur. Ingrijpen in één eigenschap heeft invloed op de andere. Raken deze eigenschappen verstoord, dan gaat de vitaliteit van de bodem achteruit.'³⁵ In het rapport wordt erop gewezen dat de bodem een traag systeem is. De effecten van verstoring worden pas op termijn (soms zelfs na generaties) merkbaar. Hetzelfde geldt voor het herstel van de bodem.

De Rli stelt dat de landbouw alleen kan blijven floreren als er sprake is van een vitale landbouwbodem. Daarmee wordt bedoeld dat de bodem 1) voldoende en gezond voedsel oplevert; 2) bijdraagt aan de productie van veilig drinkwater; en 3) bijdraagt aan de afbraak van broeikasgassen en het vastleggen van koolstof.³⁶ Volgens het rapport is er ten aanzien van de vitaliteit van de landbouwgrond³⁷ op twee aspecten sprake van zorg: 1) De structuur van de bodem is verstoord. De onderzoekers wijzen met name op een verdichting door de bewerking met zware machines. 2) De bodembiodiversiteit, het organisch stofgehalte én de bodemchemie zijn verstoord. Dit is vooral het gevolg van intensieve teelt, van de input van kunst- en organische mest en van de vervuiling door microplastics, pfas en resten van geneesmiddelen. Er is kortom sprake van verzuring, vermesting, verdroging, verdichting, vervuiling, en daardoor van een verhoogde kwetsbaarheid van de bodem. Klimaatverandering versterkt die verstoring. De bedreiging is dermate ernstig dat de Rli de overheid adviseert om de regie te nemen bij het tot stand laten komen van een vitale bodem. Het gaat om een vraagstuk waarbij veel spelers betrokken zijn: grondeigenaren/verpachters, agrariërs, supermarkten, consumenten, industrie, loonwerkers, natuur beherende instanties, financiële instanties, adviseurs, rentmeesters, overheden, onderwijsinstellingen en wetenschappers.³⁸ Bovendien zijn diverse functies in het geding: landbouw, bosbouw, natuur, (drink)water en de opslag van koolstof. Daarnaast is het, gezien de traagheid van de bodem³⁹, een generatie-overstijgend vraagstuk. Dit kan niet aan de partners zelf worden overgelaten. De raad concludeert dat de urgentie niet door alle partijen even sterk gevoeld wordt en adviseert om met de verschillende partijen het gesprek aan te gaan, vooral over de toekomst. Als de gevolgen helder zijn, zal het gevoel van urgentie toenemen, is de verwachting.⁴⁰

als het gaat om klimaat, p. 11. De resultaten bevestigen die uit eerder onderzoek: Asher van der Schelde en Charlotte van Miltenburg, Christenen en klimaat: Opinieonderzoek I&O Research i.o.v. Nederlands Dagblad en Groene Kerken (Amsterdam: I&O Research, oktober 2022).

33 *Versantvoort e.a., Tussen duurzaam denken en duurzaam doen: Houding, gedrag en veranderbereidheid van religieuze en niet-religieuze Nederlanders als het gaat om klimaat, p. 12.*

34 *De bodem bereikt?!*

35 *De bodem bereikt?!, p. 8. Zie voor de studies waar de auteurs zich op baseren het desbetreffende rapport.*

36 *Zie noot 23.*

37 *Ook de kwaliteit van de bodem in natuurgebieden laat te wensen over, maar dat onderwerp laten we hier rusten.*

38 *De bodem bereikt?!, p. 19.*

39 *Hiermee wordt bedoeld dat zowel de aantasting als het herstel van de bodem veel tijd in beslag neemt.*

40 *De bodem bereikt?!, p. 20.*

Ten slotte adviseert de raad om zogenaamde voorlopers op dit terrein de erkenning te geven die ze verdienen. Het gaat om 'partijen die inzetten op een fundamentele verandering om de vitaliteit van de bodem te herstellen'.⁴¹ Zij wijzen onder meer op biologische en biodynamische agrariërs en initiatieven als Carbon Valley⁴², de Duinboeren⁴³, Herenboeren, Land van Ons en voedselbosinitiatieven.⁴⁴

De diagnose van de Rli is vergelijkbaar met die van de Soil Health and Food Mission Board, onder leiding van de Nederlandse oud-minister van Landbouw, Cees Veerman.⁴⁵ Ook deze raad wijst op de kwetsbaarheid en de 'dubieuze staat' van de grond in Europa.⁴⁶ Het in cultuur brengen van goede grond heeft duizenden jaren gekost, maar het kan in enkele uren vernietigd worden. Onder het motto '*caring for soil is caring for life*' adviseren ook zij om de handen ineen te slaan om een duurzaam gebruik van de grond te bevorderen.

2.5 Kerken en landbouwgrond – omvang en spreiding

Volgens een recente inventarisatie door het weekblad *Cobouw* en het dagblad *Trouw* hebben kerken en kerkelijke instellingen een gezamenlijk bezit van 40.000 hectare landbouwgrond.⁴⁷ Dit is circa 1,8 procent van de landbouwgrond in Nederland.⁴⁸ Het gaat om het totale grondbezit van rooms-katholieke kerken, protestantse kerken, religieuze congregaties en ordes, en andere kerkelijke instellingen. Het grootste deel van de landbouwgrond wordt verpacht aan agrariërs.

Omdat dit vooronderzoek zich richt op de Protestantse Kerken in Nederland (PKN) zoomen we in op deze kerken. De laatste bekende gegevens over het grondbezit van PKN-gemeenten dateert uit 2010, vandaar dat we dit als peildatum hanteren.⁴⁹ In 2010 telde de PKN 1.732 zelfstandige gemeenten.⁵⁰ Van deze gemeenten bezat 45 procent (775 gemeenten) meer dan 1 hectare grond. De omvang van het bezit loopt uiteen van 1 of enkele hectares tot meer dan 100 hectare. Samen bezaten de PKN-gemeenten iets meer dan 27.000 hectares, die naar verwachting als landbouwgrond verpacht worden. De colleges van kerkrentmeesters beheren daarvan 18.200 hectare (67 procent) en diaconieën 8.800 hectare (33 procent). Samen gaat het om 1,2 procent van het totaal aan landbouwgrond.

	Aantal gemeenten	Omvang grondbezit
Gemeenten PKN	1.732	
Gemeenten PKN met landbouwgrond > 1 hectare	775	27.000
Colleges van kerkrentmeesters		18.200
Diaconieën		8.800

Tabel 1 Grondbezit PKN-gemeenten, peildatum 2010

De landbouwgrond die protestantse kerken in bezit hebben, was voor de fusies tussen hervormde, gereformeerde en lutherse gemeenten – die lokaal vanaf 2004 vorm kregen – zonder uitzondering het eigendom van een gemeente die tot dan deel uitmaakte van de Nederlandse Hervormde Kerk. Bij de fusie van gemeenten met een hervormde en gereformeerde of lutherse signatuur is de grond overgegaan naar de protestantse fusiegemeente. Een groot deel van de grond is verkregen uit legaten.

41 *De bodem bereikt?!*, p. 20.

42 Nick van Eekeren e.a., *Carbon Valley: Organische stofmanagement op melkveebedrijven. Ruwvoerproductie, waterregulatie, klimaat en biodiversiteit* (Bunnik: Louis Bolk Instituut, 2018).

43 <https://www.duinboeren.nl/>, geraadpleegd op 20 mei 2024

44 <https://foodforestinstitute.com/dutch/>, geraadpleegd op 20 mei 2024.

45 European Commission, *Caring for soil is caring for life – Ensure 75% of soils are healthy by 2030 for healthy food, people, nature and climate: Interim report of the mission board for soil health and food* (Publications Office, 2020), <https://doi.org/doi/10.2777/918775>. Ook in dit rapport zijn tal van verwijzingen naar wetenschappelijk onderzoek naar de kwaliteit van de bodem te vinden.

46 European Commission, pp. 24-32.

47 Maaïke van Houten en Marc Doodeman, 'Kerken hebben meer grond in bezit dan de grootste projectontwikkelaars', *Trouw*, 1 maart 2024, <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/kerken-hebben-meer-grond-in-bezit-dan-de-grootste-projectontwikkelaars-bbe28f01>. De gegevens zijn verstrekt door het Kadaster. Als pachtgronden met beperkte rechten, zoals erfpacht en beklemd pacht, buiten beschouwing worden gelaten, gaat het om circa 28.000 hectare (voor de terminologie rond pacht, zie paragraaf 3.2, Pacht en pachtovereenkomsten).

48 Het landbouwareaal in Nederland beslaat 2,24 miljoen hectare. De stelling dat de kerk een grote speler is op het gebied van bezit en beheer is dus betrekkelijk als je bedenkt dat de meeste partijen zelfstandige kerken zijn en individueel over een beperkt aantal hectares beschikken. Ze hebben daar zelf zeggenschap over; 'de' kerk bestaat niet, althans niet op het protestantse erf.

49 Deze en volgende gegevens zijn ontleend aan een inventarisatie bij het Kadaster, die in 2010 is uitgevoerd. Dit bestand is aan de onderzoeker ter beschikking gesteld door Kerk in Actie. De gegevens uit dit bestand zijn dus niet actueel.

50 https://protestantsekerk.nl/over-ons/feiten-en-cijfers/#h_37456005133581694761970416, geraadpleegd op 20 mei 2024. In 2023 telde de PKN 1.470 gemeenten.

Dikwijls betrof het kerkleden die boer waren maar geen bedrijfsopvolging hadden en de grond (en soms ook de bijbehorende hoeve of andere gebouwen) bij testament aan de kerk vermaakten. Deze schenkingen gaan ver terug, soms tot in de zestiende eeuw. De legaten waren bedoeld voor de kerk óf voor de armenzorg. Grond die aan de kerk is geschonken, wordt beheerd door het college van kerkrentmeesters. Als het legaat bestemd was voor de armenzorg, wordt dit beheerd door het College van Diakenen. Na de Tweede Wereldoorlog is het schenken van grond aan de kerk een zeldzaamheid geworden. Nadien hebben sommige colleges van kerkrentmeesters of diaconieën grond aangekocht, als waardevaste belegging.⁵¹

Dat de opbrengsten van de grond werden gebruikt voor de ondersteuning van de armen kent een lange traditie. Al vanaf de dertiende eeuw hadden kerkelijke instellingen grond in bezit waarvan de opbrengsten, in natura en in valuta, door godshuizen, gasthuizen, geefhuizen, Tafels van de Heilige Geest of armbesturen werden verdeeld onder de armen.⁵² Na de Reformatie bleven in de zuidelijke provincies de rooms-katholieke instellingen veelal intact. In andere provincies – Zeeland, Holland en Utrecht – wezen de desbetreffende Staten in de zestiende eeuw diakenen aan als opvolgers van de Heilige Geestmeesters of huisarmenmeesters.⁵³ Dat opbrengsten ook voor de kerkelijke organisatie werden gebruikt, heeft eveneens een lange traditie. Kerken zijn eeuwenlang een speler geweest in de landbouw. Ze waren betrokken bij de ontginning van het land. Daarnaast hadden ze als eigenaar en verpachter invloed op de manier waarop het land bewerkt moest worden, met als oogmerk de opbrengsten te verhogen en de opbrengsten af te stemmen op de nood die gelenigd diende te worden.⁵⁴

51 De precieze verhouding tussen legaten en aankoop is niet bekend. Sommige diaconieën en colleges van kerkrentmeesters kopen nog steeds grond aan.

52 Zie bijvoorbeeld: A.C.M. Kappelhof, 'De hoeven van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch: Opbouw, beheer en liquidatie van een omvangrijk hoevenbezit. 1470-1763', 22 augustus 2015, https://www.bosscche-encyclopedie.nl/publicaties/tonkappelhof/de_hoeven_van_de_tafel_van_de_heilige_geest.pdf.

53 Zie bijvoorbeeld: Jurjen Vis, *Diaconie: Vijf eeuwen armenzorg in Den Haag*. (Amsterdam: Boom, 2017), p. 57.

54 Kappelhof, 'De hoeven van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch: Opbouw, beheer en liquidatie van een omvangrijk hoevenbezit. 1470-1763', pp. 10-11.

3. Kerkelijke pacht en duurzaam beheer van de grond

De theologische bezinning op hoe kerken omgaan met de grond is in Nederland nog maar spaarzaam op gang gekomen. Onderzoekers van Kaski en de Christelijke Hogeschool Ede stelden in 2021 vast dat sommige kerken mogelijkheden zien voor het duurzaam verpachten van hun grondbezit, maar dat ze zich daarin belemmerd voelen door de regelgeving en doordat pachters niet willen omschakelen naar een duurzame vorm van landbouw.⁵⁵ Uit een klein onderzoek van studenten van de PThU naar de opvatting van kerkrentmeesters over stikstofbeleid, uitgevoerd in één bepaalde gemeente, blijkt dat de geraadpleegde kerkrentmeesters beducht zijn om stelling te nemen in het gepolariseerde debat tussen overheid en boeren.⁵⁶ Amy Wortel, onderzoeker aan Wageningen University, concludeert dat bezinning op de theologische en spirituele dimensie onderbelicht is in de agro-ecologie.⁵⁷ Wortel concludeert in het onderzoeksproject 'Herleven van agro-ecologische tradities in kloosters' dat met name het uitgeven van duurzame pachtcontracten voor grond van kerken en kloosters verder verkend dient te worden.⁵⁸

Deze relatief beleidsarme situatie in Nederland verschilt van die in Duitsland. De Rooms-Katholieke Kerk en de Evangelisch-Lutherse Kerk bezitten in Duitsland circa 3 procent van de landbouwgronden. Deze kerken verbinden in toenemende mate duurzame voorwaarden aan de pacht. Het gezamenlijke gesprek over het verder aanscherpen van die voorwaarden wordt in Duitsland als langere tijd gevoerd en heeft ook tot regionaal beleid geleid.⁵⁹ Hierbij moet opgemerkt worden dat dit beleid niet zonder meer kan worden overgenomen in de Nederlandse situatie – zowel de pachtwetgeving als de kerkelijke organisatie in Duitsland verschilt van die in Nederland, met name op het punt van de zeggenschap van eigenaren over het gebruik van de pachtgronden en de autonomie van lokale kerken.

Uit recent onderzoek blijkt dat 70 procent van de protestantse kerkleden op de hoogte is van het feit dat kerken grond bezitten. Bij rooms-katholieke kerkleden is dat 62 procent. Ruim de helft van de kerkleden vindt het een goede zaak dat kerken grond verpachten aan boeren, al zegt een substantiële groep onvoldoende over dit thema te weten om te bepalen of dit goed is of niet. Een kwart van de kerkleden vindt dat de kerk aan het verpachten van grond voorwaarden moet verbinden die betrekking hebben op een duurzaam gebruik van de grond. Een vijfde vindt dat kerken daar juist geen voorwaarden aan hoeven te stellen, omdat ze erop vertrouwen dat boeren het land goed verzorgen.⁶⁰

Intussen klinkt in Nederland incidenteel een oproep aan kerken om, in het licht van de afnemende biodiversiteit en de klimaatopgave, het vraagstuk van een gezonde bodem en gezond water onder ogen te zien. Zo riepen Carla Dik, projectleider bij GroeneKerken, en René van de Kieft, directeur-bestuurder van Maatschappij van Welstand, de kerken op om – als twee na grootste belegger in landbouwgrond – de stap naar een nieuw landbouwstelsel aan te jagen. Ze stellen dat veel kerken klakkeloos meelopen in het huidige landbouwsysteem, dat volgens hen niet duurzaam is: 'een gespleten systeem waarin boeren produceren voor de gulzige (wereld)markt, terwijl de geloofsgemeenschap consumeert in de anonieme supermarkt'.⁶¹ Joost Schelling, directeur van de VKB, kiest een andere lijn. Ook hij roept kerken op om zich te bezinnen op de omgang met de grond en breekt een lans voor de verbinding tussen de opbrengsten uit de pacht (*assets*) en de bijdrage die kerken leveren aan bijvoorbeeld community building of vluchtelingenopvang. Schellings bijdrage laat zien dat er met grond meer belangen gemoeid zijn dan enkel ecologische.⁶²

Geconcludeerd kan worden dat er weinig bekend is over de pachtpraktijk van kerken in Nederland, met name ten aanzien van de mate waarin zij een duurzaam gebruik van de grond nastreven of stimuleren. Daar wil dit verkennende vooronderzoek meer duidelijkheid over geven.

55 Tjirk van der Ziel, *Groene activiteiten: Een impuls voor kerken en samenleving* (Ede: Christelijke Hogeschool Ede, april 2021).

56 Aart Noordzij e.a., *Kerkelijk landbeheer in tijden van stikstofbeleid en boerenprotest: Onderzoeksrapport voor het vak Theologische interpretatie van praktijken in kerk en samenleving* (Amsterdam / Groningen: PThU, november 2022).

57 Amy Wortel, *The roles of spirituality and social cohesion in the transformation to an agroecological food network: A case study in the Dominican monastery of Zwolle*. Master thesis (Utrecht: Wageningen University & Research, mei 2022), <https://www.wur.nl/nl/show/the-roles-of-spirituality-and-social-cohesion-in-the-transformation-to-an-agroecological-food-network-a-case-study-in-the-dominican-monastery-of-zwolle.htm>.

58 Zie: <https://www.wur.nl/nl/show/Herleven-van-agro-ecologische-tradities-in-kloosters.htm> en Elisabeth Hense en Tjirk van der Ziel (red.), *Groen & solidair: 36 kerken en kloosters in Nederland* (Heeswijk-Dinther: Abdij van Berne, 2022), hoofdstuk 8.

59 Karin Vorländer, *Kirchenland in (Bio-)Bauernhand? Nach welchen Kriterien verpachtet die Kirche ihr Land?* (Institut für Weltanährung, februari 2022), <https://institut-fuer-welternahrung.org/wp-content/uploads/2020/02/Dossier-Kirchenland-in-BioBauernhand.pdf>.

60 Versantvoort e.a., *Tussen duurzaam denken en duurzaam doen. Houding, gedrag en veranderbereidheid van religieuze en niet-religieuze Nederlanders als het gaat om klimaat*; bijlagen, pp. 91-93.

61 Carla Dik-Faber en René van de Kieft, 'Kerkelijke pachtgrond moet voorbeeld zijn', *Reformatorisch Dagblad*, 11 november 2023, <https://www.rd.nl/artikel/1041451-kerkelijke-pachtgrond-moet-voorbeeld-zijn>. Zie noot 21 voor de stelling over de kerk als twee na grootste belegger.

62 Joost Schelling, 'Goed met grond!', *In de waagschaal*, 27 april 2024, <https://www.karlbarth.nl/goed-met-grond/>.

3.1 Grond in theologisch perspectief

Theologisch gezien is grond een tamelijk onontgonnen thema. Dat hangt deels samen met de bedenkelijke verheerlijking van de grond in het nationaalsocialisme en fascisme in de jaren dertig. De intieme verbinding die gelegd werd tussen de lokale grond, de agrarische cultuur, de volksaard van mensen en de moraal leidde tot een theorie over de zuiverheid van de 'oorspronkelijke bevolking', met afgrijpselijke gevolgen.⁶³ Etnische zuiveringen en massale deportatie en uitroeiing van bevolkingsgroepen gaan nog steeds hand in hand met een ideologische verering van de grond. In een deel van de protestantse theologie in West-Europa is hierdoor een diepgewortelde argwaan ontstaan tegenover een verbinding van grond en geloof. Het geloof komt niet uit de grond, maar 'loodrecht van boven', om een uitspraak van de protestantse theoloog Karl Barth aan te halen. Barth, fel tegenstander van de Blut und Boden-ideologie, stelde tegenover een natuurlijke theologie een radicale openbaringstheologie. Geloof kan alleen theologisch doordacht worden vanuit de openbaringswerkelijkheid in Christus, vanuit kruis en opstanding: ongedachte evenementen die het menselijk denken onderbreken, opheffen en herstellen. De aarde is niet meer dan de vloer waarop de heilsgeschiedenis zich voltrekt.⁶⁴ De filosoof Jan-Hendrik Bakker wijst erop dat de opkomst van het nationaalsocialisme en fascisme begrepen moet worden tegen de achtergrond van de 'grondeloosheid' van de moderne tijd.⁶⁵ Waar grond tot het begin van de industriële revolutie eerst en vooral bestaansgrond was, bron van voedsel en een plaats om te wonen, wordt de grond daarna meer en meer een productiemiddel, net als natuurlijke grondstoffen en menselijke arbeid. Zonder het bestaan van mensen in de eeuwen voor de industriële revolutie te willen romantiseren, is het volgens ons te verdedigen dat de opkomende industrie, de zucht naar brandstof en de afgravingen van veengebieden, de trek van mensen van het platteland naar de steden, de grootschalige uitbuiting van fabrieksarbeiders, de opkomst van de moderne burger met zijn kosmopolitische inslag en de immense kloof tussen de welvaart van de burger en de armoede van de arbeider ingrediënten zijn van het giftige mengsel van de identificatie van grond, volk en een nostalgische opvatting van het 'gewone leven'. Eerherstel van de band tussen mensen en de grond kan daarom – hoe vreemd dat in eerste instantie wellicht klinkt – een tegenwicht bieden tegen een ongezonde verheerlijking van de bodem. In het Nederlandse taalgebied is deze verbinding op diepgaande wijze doordacht. Heiko Miskotte verbond zijn verzet tegen de ideologie van Blut und Boden met het adagium van Nietzsche, dat we de aarde trouw moeten blijven. Het uitspelen van de aarde tegen de hemel, en in lijn daarmee een vergeestelijking van het geloof, vindt in elk geval bij Miskotte geen steun.⁶⁶

In de laatste decennia is er in de theologie sprake van een hernieuwde aandacht voor de grond. Dat hangt samen met de groeiende aandacht voor ecologische vraagstukken.⁶⁷ Er is een indrukwekkende hoeveelheid studies verschenen over de vraag hoe de mens zich, in het licht van Gods openbaring, dient te verhouden tot de andere menselijke en niet-menselijke schepselen, inclusief de grond. Er is studie gedaan naar hoe 'natuur' ter sprake komt in Bijbelse bronnen (wat betekent het dat de mens zowel een 'aardling' is als een spiritueel wezen, wat is de betekenis van land en grond in het Oude en Nieuwe Testament?). Traditionele christelijke bronnen waarin ecologische wijsheid te vinden is, worden opnieuw ontsloten (denk aan de oplevende aandacht voor Franciscus van Assisi). Er is grondig nagedacht over de plaats van de mens in de schepping van God (hoe heeft de notie van de mens als heerser over de andere schepselen uitgewerkt? Is het concept van rentmeesterschap in het licht van de uitbuiting van de aarde nog wel houdbaar?). Ook klimaatgerechtigheid komt aan de orde (wie lijden er het meest onder de exploitatie van de aarde en de verandering van het klimaat en wie moeten er het eerst en het meest bijdragen om de negatieve gevolgen te beperken?). Vanuit de feministische theologie wordt de vinger gelegd op de dominante masculiene logica van beheersing die aan de basis ligt van uitbuiting en die andere logica's – zoals die van relationaliteit, wederkerigheid, zorg en eerbied – verstikt. Theologisch ethisch denken na over de waarde van planten, dieren en nietlevende schepselen (is die primair afhankelijk van de betekenis die mensen aan hen toekennen of hebben zij een intrinsieke waardigheid? En indien het laatste het geval is, wat zou die intrinsieke waardigheid betekenen voor de wijze waarop mensen met hen om moeten gaan?).⁶⁸

Hieronder beschrijven we nog enkele thema's die relevant zijn voor een theologische reflectie op grond en specifiek op de kerkelijke pachtpraktijk. Aan het eind van elk thema stellen we enkele vragen. In het bestek van dit

63 Gustavo Corni en Horst Gies, *Blut und Boden: Rassenideologie und Agrarpolitik im Staat Hitlers*. (Ildstein: Schulz-Kirchner Verlag, 1994).

64 Wie zich verdiept in wat Karl Barth in zijn *Kirchliche Dogmatik* over de scheppingsleer zegt, zal ontdekken dat Barth zich niet volledig losmaakt van de grond. Hij blijft echter benadrukken dat de schepping theologisch gezien niet begrepen kan worden buiten de relatie van de mens met God, die ons in Christus wordt geopenbaard. Zie: Ids Johan Smedema, *Grond onder de voeten: Karl Barths scheppingsleer in KD III/1 opnieuw gelezen* (Zoetermeer: Boekencentrum Academic, 2009).

65 Jan-Hendrik Bakker, *Grond: Een pleidooi voor aards denken en een groene stad* (Amsterdam: Atlas Contact, 2014), p. 176.

66 Arnold Huijgen, 'De aarde trouw, voor Gods aangezicht', *Handelingen, tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap* 50, nr. 2 (2023): pp. 15-18.

67 Ernst M. Conradie, 'Christianity: An ecological critique of Christianity and a Christian critique of ecological destruction', in *Routledge Handbook of Religion and Ecology*, onder redactie van Willis Jenkins, Mary Evelyn Tucker en John Grim (Abingdon: Routledge, 2016), pp. 70-79. Zie voor het Nederlandse taalgebied het baanbrekende werk van Trees van Montfoort, *Groene theologie* (Middelburg: Skandalon, 2019).

68 Zie voor een overzicht en kritische bespreking: Mirella Klomp, 'Modderlaarzen en vieze handen. Praktische theologie op de grond', *Handelingen, tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap* 50, nr. 2 (2023): pp. 3-14.

onderzoek werken we die vragen nog niet uit tot een theologische visie. Daarvoor is vervolgonderzoek nodig, waarbij ook de inbreng van de respondenten verdisconteerd dient te worden. Onderstaande thema's vormen dus een kijkraaster om theologische aspecten in het praktijkonderzoek te identificeren en te evalueren.

3.2 Theologische thema's

3.2.1 Bijbelse noties

De Bijbel, als voorname bron in de christelijke theologie, is voor een theologische reflectie op grond van grote waarde. De Bijbel stamt weliswaar uit een andere culturele setting dan de onze. De agriculturele context en de daarmee verbonden omgang van mensen met dieren, bomen, planten en grond die in de Bijbel beschreven worden, verschillen sterk van onze tijd. Actuele vragen rond biodiversiteit, klimaatverandering en milieuvervuiling zijn de auteurs en redacteurs van de Bijbelse geschriften onbekend. De uitleg van de Bijbel heeft mogelijk ook bijgedragen aan de actuele crises waarmee de mensheid zich geconfronteerd ziet.⁶⁹ Niettemin beschouwen we de Bijbel als een fundamentele bron voor theologische (her)bezinning op de waarde van grond en de omgang daarmee. We stippen enkele noties aan.

In de eerste plaats vraagt de positie van de mens ten opzichte van medeschepselen, inclusief de grond, een nieuwe doordenking. Het gegeven dat het eerste scheppingsverhaal⁷⁰ niet uitmondt in de schepping van de mens maar in de heiliging van de zevende dag als rustdag, kan behulpzaam zijn om de opdracht om over de dieren te heersen en de aarde in cultuur te brengen in perspectief te plaatsen. Het feit dat de sjabbat een rol speelt in het bewerken van de grond (op sjabbat wordt er niet gewerkt; arbeiders krijgen rust, evenals het vee en de grond) kan een vaak gemaakte tegenstelling tussen een antropocentrische en een ecocentrische benadering op een dieper niveau verzoenen.⁷¹ Gezonde ecosystemen en biodiversiteit zijn immers niet enkel van belang voor het welzijn van mensen, maar ontleen hun betekenis aan de rust waarmee God de bestemming van zijn schepping heiligde. Deze overweging vindt steun in de wetgeving rond het sjabbatsjaar en het jubeljaar: elk zevende jaar moest het land volledig met rust gelaten worden, en in elk zeventigste jaar kon iedere Israëliet naar zijn of haar eigen grond terugkeren om die te bewonen en te bebouwen, ook als de grond verkocht was.⁷²

“Land mag nooit verkocht worden zonder recht van terugkoop, want het land behoort Mij toe en jullie zijn slechts vreemdelingen die bij Mij te gast zijn.”⁷³

Het doel daarvan was dat iedere Israëliet onbezorgd zou kunnen leven en volop te eten zou hebben van de opbrengst van het land. Met 'land' wordt hier zeker geen nationale grootheid of de hele wereld bedoeld. Het gaat om het concrete stuk grond dat de Israëliet als erfdeel had gekregen.⁷⁴ Onbezorgdheid, overvloed, rust voor mens, dier en de grond hangen samen met sociale gerechtigheid en vrede. Elke vorm van eenzijdig instrumenteel grondgebruik is hier afwezig. De afhankelijkheid van God, gehoorzaamheid aan de wet, leven op goede grond en voorspoed genieten zijn met elkaar verweven. Klaas Spronk wijst op deze intieme verbinding: 'Als de relatie tussen God en mens verstoord raakt, komt er ook spanning tussen de mensen, tussen mensen en dieren (die elkaar naar het leven gaan staan) en tussen mensen en aarde (die met moeite bewerkt zal moeten worden en dan ook nog eens terugslaat met dorren en distels).'

Herstel van de relatie met God betekent ook herstel van de relatie met planten, dieren en met de grond.⁷⁵

Niet alleen het Oude Testament biedt een perspectief op een theologische doordenking van grond, het Nieuwe Testament deelt eenzelfde perspectief. Het beroemde woord van Jezus is dikwijls vergeestelijkt, als zou deze belofte vooral zien op een vervulling ná dit leven:

69 Vgl. Catherine Keller, *Political Theology of the Earth: Our Planetary Emergency and the Struggle for a New Public*, *Insurrections: Critical Studies in Religion, Politics, and Culture* (New York: Columbia University Press, 2018); Lynn White, 'The historical roots of our ecologic crisis', *Science* 155 (1967): pp. 1203-1207.

70 Genesis 1:1-2:3. Matthijs J. de Jong en Cor Hoogerwerf, *Hemels groen: Nieuw licht op duurzaamheid als Bijbels thema* (Haarlem, Antwerpen: Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap, 2024), hoofdstuk 1.

71 Henk Massink, *Blijvend thuis op aarde? Een historisch, systematisch en praktisch onderzoek naar de mogelijkheid van de operationalisering van het concept duurzaamheid, in het bijzonder voor de landbouw* (Delft: Uitgeverij Eburon, 2013), p. 29.

72 Leviticus 25.

73 Leviticus 25:23.

74 Aldus: Ellen F. Davis, *Scripture, Culture, and Agriculture: An Agrarian Reading of the Bible* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).

75 Klaas Spronk, 'Grond in de Bijbel', *PThUnie*, 19 april 2024, p. 23. Zie ook: R.A. Jongeneel, *Agricultuur in balans: Verzamelde reflecties over de economie en ethiek van een duurzame landbouw en adequate voedselvoorziening*, 2019, p. 68.

*“Gelukkig de zachtmoedigen,
want zij zullen de aarde bezitten.
Gelukkig wie honger en dorsten naar de gerechtigheid,
want zij zullen verzadigd worden.”⁷⁶*

De woorden echoën echter het refrein van Psalm 37.⁷⁷ Ook in die psalm gaat het niet om ‘de aarde’, ‘de wereld’ of een andere abstracte grootheid. Het woord ‘land’ (*‘ere’*), verwijst naar het erfdeel, naar het concrete stuk grond waarvan de rechtvaardige en zachtmoedige mens kan leven en dat haar of hem zal verzadigen.⁷⁸ De ‘agraris theoloog’ Norman Wirzba van Duke University verzet zich eveneens tegen een vergeestelijking van het heil. Volgens hem is de opvatting dat de bestemming van de mens ergens buiten de aarde zou moeten liggen niet Bijbels. God richt zich *op de aarde*, rond en met schepselen. Het overstijgende van God, zijn transcendentie, is niet tegengesteld aan immanentie, maar verwijst ons naar de onpeilbare en mysterieuze goddelijke kracht die zich *in de schepping* beweegt. Volgens hem moeten we ons richten op de schepping als we ernaar streven om bij God te zijn.⁷⁹ Een christelijke opvatting van heil komt niet los van de grond.

Deze summere selectie van Bijbelse noties vormen een opstapje voor de vraag op welke manier de Bijbel resoneert bij kerkelijke grondeigenaren als het gaat om de omgang met pachtgrond.

3.2.2 Historie

Kloosterordes hebben een belangrijke rol gespeeld bij de ontginning van grond. De huidige landbouw staat op de schouders van de inspanning van religieuzen. Een deel van de grond bleef in het bezit van kloosters en kerkelijke instellingen. Het bezit groeide door schenkingen van grond en andere goederen aan de kerk en stond lange tijd in het teken van vroomheid. Schenken aan de kerk was in de rooms-katholieke traditie een teken van gehoorzaamheid aan de opdracht van Christus om voor de armen te zorgen. Wat precies de betekenis was van de schenkingen in de protestantse traditie, daar is weinig over bekend. Op welke manier refereren de kerken aan de al of niet vrome intentie van de schenkers van de grond?

3.2.3 Bezit en eigenaarschap

Dat kerken vastgoed en geld bezitten, is niet onomstreden. In de oude kerk werd rijkdom gezien als een belemmering voor het geestelijk leven; armen hadden in dat opzicht een voordeel.⁸⁰ Dat de kerk vermogend werd, is begrijpelijk doordat de kerk tijdens het verval van het Romeinse Rijk de zorg voor behoeftige burgers en armen van de staat overnam.⁸¹ Deze overname heeft in de loop van de eeuwen de positie van de kerk in de samenleving verstevigd, maar hij leidde ook tot een aanvechtbare machtspositie van de kerk, met subversieve gevolgen.⁸² De omgang van christenen met bezit en rijkdom is een ongemakkelijke kwestie, maar vanuit diaconaal perspectief minstens zo gewichtig als de opdracht om naast mensen in armoede te staan. Wat betekent het voor een kerk om eigenaar van grond te zijn in het licht van Bijbels-theologische noties over bezit en rijkdom?

76 Mattheüs 5:5-6. Zie ook: Lucas 4:18-19, waarin Jezus duidelijk maakt wat zijn missie is door een gedeelte uit de boekrol van de profeet Jesaja te lezen: om aan armen het goede nieuws te brengen, voor gevangenen vrijlating aan te kondigen, blinden te genezen en onderdrukten vrijheid te geven. Kortom: om het jubeljaar van de Heer uit te roepen.

77 Met name de verzen 9, 11, 18, 19, 22, 29 en 34.

78 Zo uitgelegd door Sam Janse, ‘De grondtoon van de Schrift in Psalm 37: een agrarische lezing’, Met andere woorden, maart 2024, <https://www.debijbel.nl/wereld-van-de-bijbel/met-andere-woorden/maw/de-grondtoon-van-de-schrift-in-psalm-37-een-agrarische-lezing>.

79 Norman Wirzba, *Agrarian Spirit: Cultivating faith, community, and the land* (Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 2022), pp. 4-6 and made sense of their lives in reference to, the land. Growing and finding food, along with the multiple practices of home maintenance and the cultivations of communities, were the abiding concerns that shaped what people understood about and expected from life. In *Agrarian Spirit*, Norman Wirzba demonstrates how agrarianism is of vital and continuing significance for spiritual life today. Far from being the exclusive concern of a dwindling number of farmers, this book shows how agrarian practices are an important corrective to the political and economic policies that are doing so much harm to our society and habitats. It is an invitation to the personal transformation that equips all people to live peaceably and beautifully with each other and the land. *Agrarian Spirit* begins with a clear and concise affirmation of creaturely life. Wirzba shows that a human life is inextricably entangled with the lives of fellow animals and plants, and that individual flourishing must always include the flourishing of the habitats that nourish and sustain our life together. The book explores how agrarian sensibilities and responsibilities transform the practices of prayer, perception, mystical union, humility, gratitude, and hope. Wirzba provides an elegant and compelling account of spiritual life that is both attuned to ancient scriptural sources and keyed to addressing the pressing social and ecological concerns of today. Scholars and students of theology, ecotheology, and spirituality, as well as readers interested in agrarian and environmental studies, will gain much from this book!—, “event-place”: “Notre Dame, Indiana”, “ISBN”: “978-0-268-20309-2”, “number-of-pages”: “246”, “publisher”: “University of Notre Dame Press”, “publisher-place”: “Notre Dame, Indiana”, “source”: “Library of Congress ISBN”, “title”: “Agrarian Spirit. Cultivating faith, community, and the land”, “title-short”: “Agrarian Spirit”, “author”: “[{“family”: “Wirzba”, “given”: “Norman”}], “issued”: “[“2022”]”, “locator”: “4-6”, “label”: “page”}], “schema”: “https://github.com/citation-style-language/schema/raw/master/csl-citation.json”]

80 G.W.H. Lampe, ‘Early Church’, in *Service in Christ: Essays presented to Karl Barth on his 80th birthday*, onder redactie van James I. McCord en T.H.L. Parker (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1966), p. 52.

81 Peter Brown, *Through the Eye of a Needle: Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350-550 AD*, Paperback ed (Princeton: Princeton University Press, 2014).

82 Jacques Ellul, *Subversief christendom* (Kampen: Kok, 1987).

3.2.4 *Macht en wereldeconomie*

Het bezit van grond maakt deel uit van de wereldwijde economie, die zich in haar uitingen vooral concentreert op financieel en menselijk kapitaal. De derde factor is de grond, die dikwijls wordt weggelaten uit het discours. Grondbezit maakt daardoor deel uit van een wereldwijd gelegitimeerde machtsongelijkheid. Grondstoffen, voedsel en water zijn niet voor iedereen evenzeer toegankelijk – sterker nog: een aanzienlijk deel van de mensheid is van ‘hun’ grond verdreven en krijgt alleen via de grondeigenaren toegang tot bestaansmiddelen. In ecotheologische studies wordt vaak kritiek geleverd op ‘de mens’ die zich opstelt als heerser over de natuur, maar vanuit een perspectief van macht dient dat gepreciseerd te worden: sommige mensen hebben meer macht dan andere en gebruiken naast niet-menselijke schepselen ook menselijke schepselen als instrument.⁸³ Recent bepleitte de al eerder aangehaalde Wirzba dat christenen er goed aan zouden om zich vanuit de Bijbel te bezinnen op de wijze waarop zij omgaan met de grond.⁸⁴ Agrariërs kunnen hierin een belangrijke gidsfunctie vervullen. Een eerbiedige omgang met de grond werkt niet alleen positief uit voor de vitaliteit van de bodem en voor de natuur, maar stimuleert gelovigen ook om zich kritisch te verhouden tot het huidige kapitalistische politieke en economische beleid, dat zoveel schade toebrengt aan de samenleving en de leefomgeving. Zij kunnen van agrariërs leren wat afhankelijkheid betekent, hoe te bidden, om oog voor schoonheid te ontwikkelen, om nederig te worden, genereus en hoopvol. De vraag is: wat betekent het voor een kerk om landbouwgrond te bezitten en daarmee deel uit te maken van een wereldwijde grond- en machtspolitiek?

3.2.5 *De verwevenheid van grond met alles wat leeft*

Grond is nauw verweven met het leven op aarde. De bacteriën, schimmels en bodemdieren in de grond zijn onmisbaar voor de groei van planten waarmee dieren en mensen zich voeden. Een deel van de bacteriën uit de grond leeft ook in de darmflora van mensen en dieren. Grond is even voorwaardelijk voor leven als water, zuurstof en koolstof. Deze nog tamelijk instrumentele beschrijving van de waarde van grond roept drie vragen op. 1) Wat betekent de erkenning van deze verwevenheid voor de omgang met grond? 2) Wat zou de intrinsieke waarde van de grond als schepsel van God zijn? 3) Wat betekent dit voor de positie van de mens te midden van niet-menselijke schepselen?

3.2.6 *Gemeenschap*

Theologische reflectie op de betekenis van eigendom is met name ontwikkeld in de traditie van het christelijk sociaal denken⁸⁵. In deze traditie is eigendom nooit verabsoluteerd, maar staat het ten dienste van de bloei van de gemeenschap (*bonum commune*).⁸⁶ Om de samenhang tussen menselijke en niet-menselijke schepselen te onderstrepen, is voorgesteld om het concept ‘gemeenschap’ te verbreden naar de aarde als het gezamenlijke huis van alles wat God geschapen heeft.⁸⁷ De vraag is dan hoe de zorg voor deze gemeenschap een rol kan spelen in de wijze waarop kerken met hun grondbezit omgaan. En ook hoe breed die gemeenschap moet worden opgevat.

83 Markus Vogt, ‘Perceptions of Soil in Catholic Theology’, in *International Yearbook of Soil Law and Policy 2019*, onder redactie van Harald Ginzky e.a. (Cham: Springer International Publishing, 2021), pp. 357-367, https://doi.org/10.1007/978-3-030-52317-6_17.2021

84 Wirzba, *Agrarian Spirit and made sense of their lives in reference to, the land. Growing and finding food, along with the multiple practices of home maintenance and the cultivations of communities, were the abiding concerns that shaped what people understood about and expected from life. In Agrarian Spirit, Norman Wirzba demonstrates how agrarianism is of vital and continuing significance for spiritual life today. Far from being the exclusive concern of a dwindling number of farmers, this book shows how agrarian practices are an important corrective to the political and economic policies that are doing so much harm to our society and habitats. It is an invitation to the personal transformation that equips all people to live peaceably and beautifully with each other and the land. Agrarian Spirit begins with a clear and concise affirmation of creaturely life. Wirzba shows that a human life is inextricably entangled with the lives of fellow animals and plants, and that individual flourishing must always include the flourishing of the habitats that nourish and sustain our life together. The book explores how agrarian sensibilities and responsibilities transform the practices of prayer, perception, mystical union, humility, gratitude, and hope. Wirzba provides an elegant and compelling account of spiritual life that is both attuned to ancient scriptural sources and keyed to addressing the pressing social and ecological concerns of today. Scholars and students of theology, ecotheology, and spirituality, as well as readers interested in agrarian and environmental studies, will gain much from this book!*—, “event-place”: “Notre Dame, Indiana”, “ISBN”: “978-0-268-20309-2”, “number-of-pages”: “246”, “publisher”: “University of Notre Dame Press”, “publisher-place”: “Notre Dame, Indiana”, “source”: “Library of Congress ISBN”, “title”: “Agrarian Spirit. Cultivating faith, community, and the land”, “title-short”: “Agrarian Spirit”, “author”: “{“family”: “Wirzba”, “given”: “Norman”}”, “issued”: “{“date-parts”: [“2022”]}”, “schema”: “<https://github.com/citation-style-language/schema/raw/master/csl-citation.json>”}

85 Hieronder valt ook de katholieke sociale leer, waarmee de protestants-christelijk sociale traditie veel gemeen heeft.

86 M. Becker (red.), *Christelijk Sociaal Denken: Traditie, actualiteit, kritiek* (Budel: Damon, 2009).

87 Paus Franciscus, *Laudato Si. Geprezen zijt gij: Over de zorg voor ons gemeenschappelijk huis*, *Wereldkerkdocumenten 35* (Brussel: Licap / Halewijn, 2016); Evert Jan van Asselt e.a., *Zeven mythes over het christelijk-sociaal denken*, *Christen Democratische Verkenningen*, 2015; Tromp, *‘In bruikleen’*.

4. Belangrijke begrippen

4.1 Landbouw

In het voorgaande is al een enkele keer de term 'duurzame landbouw' gebruikt. Hieronder geven we een beschrijving van verschillende vormen van landbouw. Een aantal daarvan kunnen als duurzaam worden getypeerd.

4.1.1 Reguliere of gangbare landbouw

Duurzame landbouw wordt meestal afgezet tegen reguliere of gangbare landbouw. Van regulier of gangbare landbouw is sprake als het agrarisch bedrijf is ingericht op efficiency en een optimale opbrengst. De agrariër maakt optimaal gebruik van de beschikbare grond, van arbeid, kapitaal, robuuste rassen, van chemische en/of biologische gewasbeschermingsmiddelen en hij/zij gebruikt naast dierlijke mest en compost ook kunstmest. Over het algemeen wordt gebruikgemaakt van grote percelen en machines om te komen tot een hoog rendement. We spreken van een gangbaar bouwplan.

4.1.2 Duurzame landbouw

'Duurzame landbouw' is een verzamelterm waaronder diverse gecontroleerde en niet-gecontroleerde manieren van landbouw vallen. Het begrip is niet onderscheidend genoeg, omdat bepaalde losstaande maatregelen 'duurzaam' worden genoemd, terwijl die vaak deel uitmaken van een landbouwpraktijk die als 'regulier' getypeerd moet worden. Ook boeren die gangbare landbouw plegen, maken soms aanspraak op de term 'duurzaam', omdat zij de kwaliteit van de grond en die van gewassen en dierlijke producten hoog in het vaandel hebben.

Biologische landbouw is gericht op het in stand houden van een gezond bodemleven, en het welzijn van organismen, planten en dieren die in, op en van de bodem leven. Dat betekent dat de boer de gewassen afwisselt en bij grasland gebruikmaakt van kruidenrijk gras. Er wordt alleen natuurlijke mest gebruikt, om een deel van de kringloop te herstellen. Deze boeren gebruiken alleen natuurlijke gewasbeschermingsmiddelen, geven dieren de ruimte en beperken het gebruik van antibiotica zo veel mogelijk. Biologische landbouw probeert bovendien de opbrengst van het land voor een eerlijke prijs te verkopen. Om als biologisch bedrijf te worden aangemerkt, moet het bedrijf voldoen aan een keurmerk.⁸⁸ Het percentage van de landbouwgrond met een biologisch keurmerk bedroeg in 2023 4,5 procent.⁸⁹

Biodynamische landbouw beschouwt alle levende en niet-levende wezens op aarde en in de kosmos als een holistisch systeem. De samenhang tussen de seizoenen, de stand van de zon en de maan, het natuurlijke gedrag van planten, dieren, vogels en de kringloop van al wat leeft (ontkiemen, groeien, bloeien en vergaan) bevatten aanwijzingen voor hoe landbouw bedreven moet worden. Biodynamische landbouw verbouwt zo veel mogelijk zelf het voedsel voor het dier en brengt de mest en andere 'restproducten' weer terug in de grond. Werken in lijn met en met respect voor deze samenhang kenmerkt biodynamische landbouw. Ook voor de biodynamische landbouw bestaat een keurmerk.⁹⁰ Van het totale biologische areaal was in 2022 11 procent biodynamisch.⁹¹

Circulaire of kringlooplandbouw is geen gecertificeerde benadering. Het is een benadering waarbij geprobeerd wordt om de zogenaamde reststromen (bijvoorbeeld de niet voor menselijke consumptie te gebruiken resten van planten en mest) zo veel mogelijk te gebruiken voor de productie van voedsel. Het bevordert de overgang van dierlijke naar plantaardige eiwitten, door de opbrengst van de grond direct aan mensen ten goede te laten komen. Dieren zijn binnen kringlooplandbouw wel nuttig voor hun mest en voor het beheer van grasland. Kringlooplandbouw sluit het gebruik van pesticiden of kunstmest overigens niet uit.

Natuurinclusieve landbouw is evenmin een scherpomlijnd begrip. De doelstelling is dat agrariërs het land zo beheren dat het ten goede komt aan de natuur. Met het laatste worden onder meer bodemvitaliteit en de biodiversiteit bedoeld. Dat kunnen agrariërs realiseren met het inzaaien van kruidenrijk grasland, bloemranden, bij-vriendelijke stroken, en het aanleggen van houtwallen, bosjes, waterpartijen. Dat biedt een goede habitat voor insecten en andere dieren. 'Natuurinclusief' impliceert ook terughoudendheid met gewasbeschermingsmiddelen en mest. Voor deze natuurvriendelijke landschapselementen stellen de provincies, vaak samen met andere maatschappelijke organisaties, subsidies ter beschikking.⁹²

88 Het Europese keurmerk wordt toegekend door Skal, <https://www.skal.nl/>, geraadpleegd op 5 april 2024. Naast het Europese biologische keurmerk is er ook het EKO-keurmerk, dat garant staat voor biologisch geteelde producten uit Nederland.

89 <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2024/03/biologische-landbouwareaal-met-bijna-9-procent-toegenomen>.

90 Het keurmerk wordt verschaft door Stichting Demeter, <https://stichtingdemeter.nl/>, geraadpleegd op 5 april 2024.

91 <https://stichtingdemeter.nl/wp-content/uploads/2024/02/demeter-monitor-2022-2023.pdf>.

92 Een voorbeeld hiervan is de samenwerking in de provincie Utrecht: <https://www.o-gen.nl/subsidie-voor-kleine-landschapselementen/>. In elke provincie zijn dergelijke samenwerkingsverbanden te vinden.

Regeneratieve landbouw verwijst naar methoden en technieken in de landbouw die gericht zijn op het herstel van de bodem. Voorbeelden zijn een specifieke toevoeging van voedingstoffen, het telen van specifieke gewassen, anders belasten van de grond en andere vormen van waterhuishouding. Het doel is een gezonde bodemcultuur, waarin gewassen de bodem voeden en vice versa, en waarbij de grond voldoende koolstof vasthoudt. Methoden om dit te bereiken maken ook deel uit van circulaire, natuurinclusieve, biologische en biodynamische landbouw.

Wanneer in dit rapport over 'duurzame landbouw' wordt gesproken, wordt primair een bedrijfsvoering bedoeld die expliciet gericht is op het bewaren en stimuleren van de biodiversiteit en het vergroten van de vitaliteit van de bodem.

4.2 Pacht en pachtovereenkomsten

Eigenaren van landbouwgrond kunnen deze verhuren aan agrariërs. Zij gaan dan een overeenkomst aan als verpachter en pachter. De verpachter kan een rentmeester inschakelen om de beschikbare grond voor verhuur aan te bieden. Dikwijls blijft de rentmeester het beheer van de grond verzorgen, niet alleen als het gaat om de contracten, maar ook bij overleg over aanpassingen op de grond of in het bijbehorende water. Voor de reguliere diensten rekent de rentmeester doorgaans een percentage⁹³ van de bruto-opbrengst van de pacht en voor aanvullende opdrachten worden nadere afspraken gemaakt. De inkomsten van de rentmeester zijn dus medeafhankelijk van de hoogte van de pachtprijs.

Het Nederlandse recht kent twee basisvormen van pacht: reguliere pacht en geliberaliseerde pacht.⁹⁴ De pachtregelgeving is in Nederland vooral gericht op de bescherming van de rechten van de pachter.

4.2.1 Reguliere pacht

Reguliere pacht is de klassieke pachtvorm. Het is een huurovereenkomst die langer duurt dan zes jaar, voor los land, een stuk grond zonder hoeve. Voor grond mét een hoeve geldt een minimumtermijn van twaalf jaar. De maximale pachtprijs voor reguliere pacht wordt jaarlijks bepaald door de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV), op basis van de gemiddelde bedrijfsresultaten van de voorgaande vijf jaar. Reguliere pacht kan voor langere tijd worden afgesproken, maar niet voor onbepaalde tijd. De overeenkomst eindigt niet als de pachter overlijdt of de pensioengerechtigde leeftijd heeft bereikt. Na afloop van de huurovereenkomst van rechtswege kan deze verlengd worden met zes jaar. Alleen met toestemming van de pachter mag de verpachter het contract beëindigen. In dat geval dient de verpachter een billijke vergoeding te geven voor de door de pachter aangebrachte verbeteringen aan het verhuurde perceel. Als de pachter voor de bedrijfsvoering een verlenging nodig heeft, gaat diens recht op verlenging altijd voor. De pachter heeft ook het recht de pachtovereenkomst over te dragen aan een opvolger in familieverband.⁹⁵ Als de eigenaar de grond wil verkopen, moet die eerst aan de pachter worden aangeboden. Als de pachter niet wil of kan kopen, gaan de rechten en plichten van de pachter over op de nieuwe eigenaar, maar de pachtovereenkomst blijft intact. Bij reguliere pacht kunnen voorwaarden voor de verzorging, bewerking en het onderhoud van de agrarische grond worden opgenomen, bijvoorbeeld voor de soort van landbouw die wordt toegepast, het schoonhouden van de percelen, het bestrijden van onkruid en ziekten, en het behoud of het bevorderen van de bodemvruchtbaarheid. Hier geldt: hoe meer eisen de verpachter stelt, des te lager de pachtprijs zal zijn. Tussentijds wijzigen van de voorwaarden is niet mogelijk. Onderhands maken van afspraken is mogelijk, maar handhaving van die afspraken is door de pachter of verpachter niet af te dwingen. De rechten van de pachter zijn kortom goed beschermd. Reguliere pacht kan dus zeer lang duren, over generaties heen, en is vooral geschikt voor een eigenaar die een langdurige relatie met pachters wil, de pachter de ruimte wil geven en niet het hoogste rendement nastreeft.

4.2.2 Geliberaliseerde pacht

Geliberaliseerde pacht is flexibeler dan reguliere pacht, omdat er nauwelijks wettelijke bepalingen gelden. Deze vorm geldt alleen voor los land. De pachtprijs is vrij en kan dus fors hoger – maar eventueel ook lager – zijn dan de door de overheid vastgestelde prijzen voor reguliere pacht. De vrije prijs geldt alleen voor een termijn van minder dan zes jaar. Indien gewenst kan geliberaliseerde pacht ook voor langere tijd worden afgesloten, maar dan gelden de door de overheid vastgestelde prijzen. Er volgt na afloop geen automatische verlenging. Aan geliberaliseerde pacht kunnen ook voorwaarden voor het gebruik en onderhoud van de agrarische grond worden gesteld. Vanwege het flexibele karakter is dat vaak eenvoudiger, maar investeren in de verbetering van de uitgeputte grond vraagt vaak om relatief veel tijd. Voor die doelstelling lijkt een langjarig contract beter geschikt. Kortdurende pacht biedt de

93 Nederlandse Vereniging van Rentmeesters, 'Regeling van rentmeesters', 2020, p. 9, <https://www.rentmeesternvr.nl/publicaties>. Deze percentages variëren van circa 5 tot circa 10 procent van de pachttopbrengst, afhankelijk van de specifieke omstandigheden (uit correspondentie met rentmeesters).

94 <https://www.rvo.nl/onderwerpen/pachten-en-pachtovereenkomsten>. Zie ook: Marcel Pleijte e.a., *Goed verpacht, beter beheerd: Een onderzoek naar het borgen van kwaliteit van de Nederlandse landbouwbodems in pachtafspraken, in opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf (Wageningen: Wageningen University & Research, augustus 2020)*, pp. 48-55.

95 Dit wordt 'indeplaatsstelling' genoemd.

verpachter mogelijkheden om meer rendement te halen, zeker als de boeren zitten te springen om grond. Het geeft de pachter weinig zekerheid op langdurig gebruik en een duurzame toekomst.

4.2.3 *Andere vormen van pacht*

Naast deze basisvormen zijn er nog een aantal vormen van zogenaamde bekleemde pacht.

Erfpacht is geen persoonlijke overeenkomst tussen de eigenaar en de pachter, maar een zakelijke overeenkomst, gekoppeld aan de onroerende zaak zelf, in dit geval de landbouwgrond. De erfpachter betaalt geen pacht prijs, maar een zogenoemde canon, vaak een percentage van de koopsom, die vrij overeen te komen is en jaarlijks wordt geïndexeerd. Erfpacht wordt voor minimaal 26 jaar afgesloten. Dat lijkt lang, maar reguliere pacht kan soms een langere duur hebben. De rechten van de erfpachter zijn relatief ruim en het aantal wettelijke bepalingen relatief klein, maar de eigenaar en de pachter kunnen wel afspraken over het grondgebruik maken. Indien die afspraken niet gemaakt worden, bepaalt de pachter zelf hoe de grond wordt bewerkt, uiteraard binnen de grenzen van de wet. Erfpacht geeft de eigenaar zekerheid over de inkomsten en de eigenaar hoeft er nauwelijks tijd in te steken. Voor de erfpachter biedt het zekerheid als hij of zij 26 jaar lang tegen een vaste prijs de grond mag gebruiken. Vaak zijn het gemeenten en financiële beleggers die van deze vorm gebruikmaken, maar ook kerken maken relatief vaak gebruik van erfpacht.

Bekleemde pacht of eeuwigdurende pacht is een bijzondere vorm van erfpacht, die alleen in de provincie Groningen voorkomt. Het gaat om erfpacht voor onbepaalde tijd, met een vaste pacht prijs die onveranderlijk is. Soms zijn er ook nog betalingen in natura verschuldigd, zoals een mud graan. Soms is de pacht prijs zo laag dat het niet loont om die te innen.

Teelpacht is een overeenkomst voor één of twee jaar, bedoeld voor teelt waarbij vruchtwisseling nodig is.

Natuurpacht is bedoeld voor grond waaraan restricties zijn verbonden met het oog op (de toekomstige ontwikkeling van) natuur. Er geldt een looptijd van maximaal twaalf jaar. Provincies geven steeds meer grond uit in natuurpacht.

Informeel pacht, ten slotte, zijn afspraken die mondeling of schriftelijk zijn gemaakt en die niet aan de pachtkamer zijn voorgelegd. Bij onenigheid betaalt de verpachter het gelag.

4.3 Conclusie

Het huidige pachtstelsel biedt binnen geliberaliseerde pacht en nieuw af te sluiten erfpacht mogelijkheden om met pachters afdwingbare afspraken te maken over duurzaam bodembeheer.⁹⁶ De gangbaarste vorm van pacht, reguliere pacht, geeft geen ruimte om aan het gebruik van de grond duurzaamheidsvoorwaarden te verbinden. Voorwaarden verbinden ten aanzien van duurzaam bodembeheer, of het ontbinden van contracten indien er niet duurzaam met de bodem omgegaan wordt, is bijna niet mogelijk.⁹⁷ Diverse grondkamers hebben inmiddels een streep gehaald door pachtovereenkomsten waarin extra voorwaarden werden gesteld. Wat wel mogelijk is, is op vrijwillige basis afspraken maken, 'bijvoorbeeld door een korting op de pacht prijs aan te bieden'.⁹⁸ De Raad voor de leefomgeving en infrastructuur pleit er vanwege deze inflexibele situatie al langer voor verpachters bij wet de mogelijkheid te geven om eisen ten aanzien van bodembeheer te stellen. 'Door het verplicht maken van het stellen van voorwaarden van duurzaam bodembeheer bij geliberaliseerde pacht, hoeft de discussie over de voor- en nadelen van kort- of langdurende pacht dan niet meer te worden gevoerd'.⁹⁹ Mogelijk kan de nieuwe pachtwetgeving die deze ruimte biedt – waaraan al sinds 2019 wordt gewerkt – door het kabinet-Schoof worden afgerond.¹⁰⁰

96 Pleijte e.a., *Goed verpacht, beter beheerd: Een onderzoek naar het borgen van kwaliteit van de Nederlandse landbouwbodems in pachtafspraken, in opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf*, pp. 60-63.

97 *De bodem bereikt?!*, p. 57.

98 Pleijte e.a., *Goed verpacht, beter beheerd: Een onderzoek naar het borgen van kwaliteit van de Nederlandse landbouwbodems in pachtafspraken, in opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf*, p. 61.

99 *De bodem bereikt?!*, p. 58.

100 <https://www.ito.nl/minister-adema-zegt-modernisering-pachtstelsel-toe/>

5. Praktijkonderzoek

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: Hoe gaan 'groene kerken' om met de landbouwgrond die zij bezitten, in het licht van ecologische vraagstukken zoals de afnemende biodiversiteit, milieuvervuiling en klimaatverandering?

5.1 Design

Om deze vraag te beantwoorden, hebben we interviews gehouden met diakenen en kerkrentmeesters van protestantse gemeenten die landbouwgrond bezitten én aangesloten zijn bij het netwerk GroeneKerken.¹⁰¹ De keuze om te beginnen bij 'groene kerken' met landbouwgrond is ingegeven door de gedachte dat juist deze kerken het belang van reflectie op een duurzaam beheer van grond zullen herkennen en zich daar wellicht al op hebben beraden.

5.1.1 Matching en werving

De matching¹⁰² leverde 161 kerken op die aangesloten zijn bij het netwerk GroeneKerken en mogelijk landbouwgrond bezaten (d.w.z. meer dan 0,5 hectare). In sommige gemeenten was de grond eigendom van de kerk (107) en in andere gevallen van de diaconie (54); in 18 gevallen bezat zowel de kerk als de diaconie grond. We schreven daarom alle desbetreffende colleges van kerkrentmeesters en diaconieën aan.¹⁰³ In totaal verzonden we 197 brieven. We ontvingen 102 reacties: in 5 gevallen bleek de brief verkeerd geadresseerd; 70 geadresseerden wilden geen interview geven, omdat ze geen tijd hadden, omdat ze geen landbouwgrond bezaten of die hadden verkocht, of omdat de grond werd gebruikt voor een begraafplaats, een parkeerplaats of een siertuin. Anderen gaven aan dat de omvang van de verpachte grond zo gering was dat het hun niet nuttig leek om in gesprek te gaan.

Aantal brieven verzonden	
aan colleges van kerkrentmeesters	125 (107 + 18)
aan diaconieën	72 (54 + 18)
Totaal	197
Reacties	
Verkeerd geadresseerd	5
Geen belangstelling	27
Geen landbouwgrond	29
Te weinig landbouwgrond	14
Geïnteresseerd	27
Geen reactie	95
Totaal	197

Tabel 2 Werving en respons

5.1.2 Uitvoering interviews

Van de 102 diaconieën en colleges van kerkrentmeesters die reageerden, waren er 27 bereid om een interview te geven. Bij 24 van hen is een interview afgenomen aan de hand van een vragenlijst.¹⁰⁴ Bij twee interviews waren er diakenen van twee verschillende kerken aanwezig. Bij twee andere interviews was zowel de diaconie als het college van kerkrentmeesters vertegenwoordigd. Met twee colleges van kerkrentmeesters is een briefwisseling gevoerd, waarvan één toestemming heeft gegeven de inhoud ervan te gebruiken voor het onderzoek. Eén college van kerkrentmeesters heeft toestemming gegeven om antwoorden uit een eerder gehouden interview te gebruiken.

101 GroeneKerken is een oecumenisch netwerk van kerken die zich geïnspireerd door het geloof actief willen inzetten voor de zorg voor de schepping. Het netwerk wordt gedragen door Kerk in Actie en Maatschappij van Welstand (<https://groenekerken.nl>, geraadpleegd op 2 mei 2024). Het netwerk GroeneKerken telde in 2023 420 leden, waarvan er circa 200 deel uitmaken van de Protestantse Kerk in Nederland (<https://groenekerken.nl>, geraadpleegd op 2 oktober 2023). Navraag bij het bureau van GroeneKerken leert dat er in 2024 465 leden zijn, waarvan circa 230 PKN-gemeenten (mondelijke informatie van 9 april 2024).

102 De matching is gedaan op basis van een actuele lijst van kerken die aangesloten zijn bij het netwerk GroeneKerken, ontleend aan de website van GroeneKerken (<https://groenekerken.nl>, geraadpleegd op 2 oktober 2023) én op basis van een overzicht van het grondbezit van protestantse kerken, die Kerk in Actie voor intern gebruik in 2010 heeft opgevraagd.

103 De brief staat in bijlage 1.

104 De vragenlijst is te vinden in bijlage 2.

	Interview	Correspondentie
Diaconieën	16	0
Colleges van kerkrentmeesters	8	1
Totaal	24	1

Tabel 3 Interviews en correspondentie

Van de interviews zijn er zeventien op locatie gehouden en zeven via een beeldverbinding. Tijdens acht interviews was 1 persoon aanwezig; bij de andere interviews deden er 2 of 3 personen mee. In totaal hebben we met 45 personen gesproken: 8 vrouwen en 37 mannen. Er is niet gevraagd naar de leeftijd van de respondenten, maar uit de informatie uit het voorstelrondje bleek dat het merendeel van de respondenten gepensioneerd is. De meeste respondenten hadden een jarenlange ervaring als kerkrentmeester of diaken en hadden de nodige kennis van hun pachtpraktijk. Bij vijf interviews had de respondent iemand van de kerkelijke gemeente uitgenodigd, die geen diaken of kerkrentmeester was maar namens de kerkrentmeesters de pacht behartigde. In drie gevallen was een van de aanwezigen zelf agrariër.

De interviews die op locatie zijn gehouden, vonden meestal plaats in een zaal van de kerk. In een enkel geval was dit bij de respondent thuis. In elf gevallen kreeg de onderzoeker een rondleiding, bijvoorbeeld om het verduurzaamde kerkgebouw te bekijken, de kerktuin en in een drietal gevallen de landerijen die verpacht weren. De ontvangst was in alle gevallen uiterst hartelijk. Enige terughoudendheid over de pachtpraktijk, zoals die was voorspeld tijdens de vraagverhelderingsbijeenkomst, heeft de onderzoeker niet kunnen bemerken. De respondenten waren openhartig. Ze waren over het algemeen blij met het initiatief van dit onderzoek en nieuwsgierig naar de inzichten en de praktijken van andere colleges.

5.1.3 Verslaglegging, databeheer en beloning

Er zijn van de interviews geen geluidsopnamen gemaakt. De onderzoeker maakte een verslag van het interview en stuurde dat aan de respondenten toe ter correctie en aanvulling. De geaccordeerde verslagen zijn opgeslagen op de beveiligde digitale omgeving van de PThU.

De respondenten hebben geen financiële beloning of een materieel blijk van dank ontvangen voor hun bereidheid en voor de tijd die ze geschonken hebben.

5.1.4 Informed consent

Voorafgaand aan het interview heeft de onderzoeker de achtergrond en het doel van het onderzoek toegelicht en maakte hij duidelijk dat de gegevens geanonimiseerd zouden worden verwerkt. Alle respondenten gaven mondeling toestemming om de gegevens op deze wijze te gebruiken. In de verslagen is de toestemming vastgelegd. Deze zijn door de respondenten schriftelijk geaccordeerd.

5.1.5 Analyse

De interviews zijn met behulp van ATLAS.ti thematisch gecodeerd. Waar nodig is een onderscheid aangebracht tussen diaconieën en colleges van kerkrentmeesters of tussen kerken met veel of weinig landbouwgrond. Omdat het een kwalitatief verkennend onderzoek betreft, kan in beperkte mate waarde gehecht worden aan kwantitatieve duidingen. Daarom gebruiken we in de rapportage uitdrukkingen als 'alle', 'sommige' en 'andere', 'de meeste', 'een enkeling', et cetera. Dit geeft een globale indruk, maar kan niet als representatief worden beschouwd voor het gehele veld van diaconieën en kerkrentmeesters.

5.2 Resultaten

5.2.1 'Groene kerk'

Het overgrote deel van de colleges van kerkrentmeesters en diaconieën die we voor het onderzoek spraken, vertelde ons dat 'hun' kerk al meer dan tien jaar bij het netwerk GroeneKerken is aangesloten. Slechts drie kerken waren pas kortgeleden toegetreden. Gevraagd naar wat een 'groene kerk' zijn voor de kerk betekent, antwoordden de meeste respondenten dat dit primair tot uitdrukking komt in het nemen van maatregelen ten behoeve van de duurzaamheid van de gebouwen. Het gaat dan om technische aanpassingen, zoals het plaatsen van zonnepanelen, de introductie van een energiezuinig verwarmingssysteem, het aanbrengen van isolatie, de aanleg van een waterafvoersysteem voor regenwater zodat dat niet in het riool terecht komt, het aanbrengen van ledverlichting of het verlagen van de temperatuur in de gebouwen. Sommigen vergaderen in de winter wat vaker thuis, zodat ze het kerkgebouw niet hoeven te verwarmen. Drie kerken hebben uitzonderlijk fors geïnvesteerd. Eén kerk heeft het kerkgebouw volledig energieneutraal gemaakt. Een andere kerk heeft dat gedaan met het kerk-buurtgebouw, waarbij ook bassins voor wateropvang zijn aangelegd onder het kerkplein, in samenwerking met de burgerlijke

gemeente. Een derde kerk heeft naast de kerk een wadi aangelegd voor de opvang van regenwater. De meeste kerken staan nu voor de vraag hoe ze verder moeten. Vooral het verduurzamen van monumentale (kerk)gebouwen is bepaald niet eenvoudig. Daarnaast melden de meeste respondenten dat ze gestopt zijn met het gebruik van plastic eet- en drinkgerei.

Zij gebruiken fairtradeproducten, zoals koffie, thee en toiletpaper, en doen – indien mogelijk – aan afvalscheiding. Een van de kerken heeft de bloemen in de kerk vervangen door kunstbloemen en geeft in plaats van bloemen nu een duurzaam geproduceerde kaars aan gemeenteleden die een steuntje in de rug kunnen gebruiken. Een paar respondenten melden dat ze hun beleggingsstatuut hebben aangepast door voor een groen profiel te kiezen. Verder geeft een aantal respondenten aan dat ze de tuin van de kerk hebben aangepakt. Ze hebben (een deel van) de bestrating verwijderd, nieuwe (bijenvriendelijke) planten, struiken en bomen geplant en insectenhôtels geplaatst. Een van de respondenten vertelt hoe ze in de tuin van de kerk in samenwerking met de lokale basisschool een historisch-ecologisch educatief project hebben opgezet, met hoogstamfruitbomen, zoals die vroeger in de omgeving werden geteeld, en waar het gemaaid gras op ruiters wordt gedroogd. Een ander vertelt over de sociale moestuin die ze hebben opgezet, met een pluktuin, die succesvol is. Tijdens kerkdiensten komt het thema ook regelmatig aan de orde, bijvoorbeeld tijdens groene themadiensten. Enkele kerken collecteren voor doelen die door de werkgroep 'Groene Kerk' zijn aangedragen. Drie respondenten vertellen dat de werkgroep 'Groene Kerk' hun gevraagd heeft na te denken over een duurzaam beheer van de landbouwgrond. In drie gevallen heeft dat geleid tot het opstellen van beleid. Tot slot geven de werkgroepen 'Groene Kerk' voorlichting en praktische tips via het kerkblad of nieuwsbrieven.

Gevraagd naar het draagvlak voor een 'groene kerk' in de geloofsgemeenschap zijn de antwoorden van veel respondenten vergelijkbaar: na een daadkrachtige start met de technische aanpassingen staat de werkgroep nu op een laag pitje of is hij ontbonden.

“Het is een klein groepje mensen, waar andere kerkmensen welwillend naar kijken. Er is dus wel draagvlak, maar de initiatieven komen van de werkgroep.”

“Ze zijn hier een aantal jaren geleden enthousiast mee begonnen, maar het staat nu helemaal stil. Ze weten niet wat ze nog meer moeten bedenken. Ze gaven tips over verduurzaming aan gemeenteleden. Op een gegeven moment waren ze wel uitgetipt en is het op de achtergrond geraakt.”

In de meeste geloofsgemeenschappen gaat het volgens de respondenten om een relatief kleine groep mensen die zich hard maken voor duurzaamheid en zorg voor de schepping, maar die niet kunnen rekenen op een breed draagvlak in de geloofsgemeenschap.

“Als werkgroep dachten we: ‘Je moet ook de gemeenteleden erbij betrekken’, maar dat stuitte op wat reserves bij het kerkbestuur destijds. Dat vond men te betuttelend. We zijn meer een ‘groene kerk’ in naam dan in de praktijk. De volgende fase is de kerkleden echt erbij betrekken. Maar hoe?”

Het gebrek aan draagvlak hangt in sommige gemeenten ook samen met een zekere argwaan ten opzichte van (politiek) activisme in de kerk of met de angst dat de idealen van een 'groene kerk' zich niet verdragen met de waarden van de landbouw.

“Iemand zei ooit: ‘Ik kom niet voor een lesje duurzaamheid in de kerk. Ik kom voor geloven, om het Woord van God te horen.’ Mensen willen niet via het geloof gemanipuleerd worden om aan duurzaamheid te doen.”

“Er is sowieso weerstand om thema's die een politieke lading hebben binnen de kerkmuren te brengen. Dat wekt wrevel. Vroeger [...] lag dat anders. Toen was er een sterke betrokkenheid bij het werk van de IKV¹⁰⁵, met actieve contacten in Oost-Duitsland bijvoorbeeld. Later, toen dat in het conciliair proces¹⁰⁶ breder werd getrokken naar

¹⁰⁵ Interkerkelijk Vredesberaad, de oecumenische vredesbeweging in Nederland, die in 2006 is opgegaan in Pax Christi, dat tegenwoordig PAX heet.

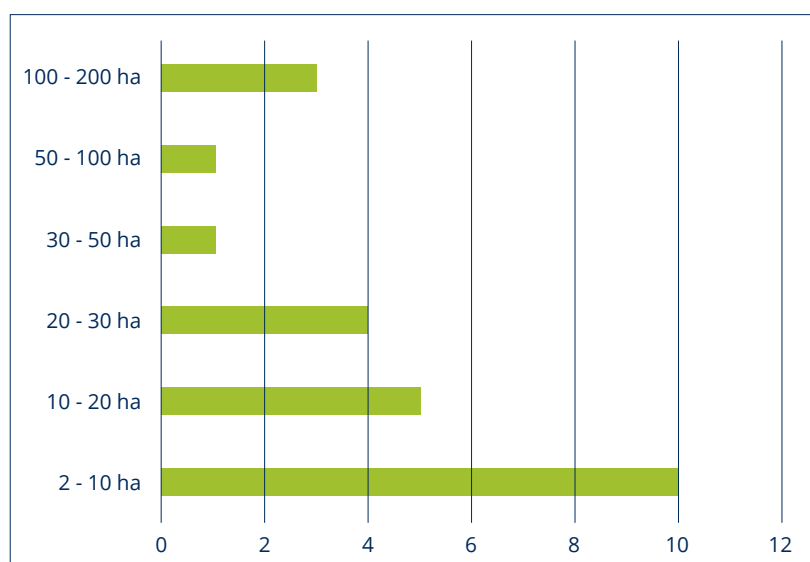
¹⁰⁶ Het conciliair proces was een beweging, door de Wereldraad van Kerken in 1983 geïnitieerd, om christenen aan te moedigen zich met alle mensen van

gerechtigheid en heilheid van de schepping, is de aandacht voor de politieke dimensie van kerk-zijn verloren gegaan.” “Kerkleden uit de landbouwgemeenschap zijn niet zo vóór de ‘groene kerk’. De anderen zijn neutraal of voorstander. Ik denk dat boeren denken: we zijn altijd met de natuur bezig, waarom moeten er nu andere dingen bij komen? En ik denk dat men vreest dat men beperkingen krijgt opgelegd.”

Het algemene beeld is dat de werkgroepen ‘Groene Kerk’ (en soms is dat het college van kerkrentmeesters of de diaconie zelf) bestaan uit een kleine groep enthousiastelingen die na een energieke start met tal van technische aanpassingen en een voorlichtingscampagne na enige tijd minder actief worden. Dat lijkt te maken te hebben met een verlegenheid rond de vraag hoe ze de andere leden van de geloofsgemeenschap er actief bij kunnen betrekken.

5.2.2 Omvang van het grondbezit

De colleges van diakenen en kerkrentmeesters die wij gesproken hebben, bezitten tussen de 2 en 150 hectare aan grond. Het grootste deel bezit tussen de 2 en 30 hectare landbouwgrond.¹⁰⁷ Drie diaconieën verhuren een deel van hun grond voor volkstuinen. Een van hen verpacht het aan een vereniging die zelf de verhuur aan de volkstuinhuurders regelt, een andere heeft een beheerder in dienst, die voor hen de verhuur en het toezicht regelt. De derde diaconie regelt de verhuur en het toezicht zelf.

Figuur 1 Omvang grondbezit van de respondenten

5.2.3 Herkomst van de grond

Het grootste deel van de grond is aan de kerk geschonken door kerkleden. Wanneer dat is gebeurd, is voor de meeste respondenten onbekend. Sommigen hebben de akten van de legaten nog.

“Het is volgens mij uit een erfenis verkregen. Ik heb ooit een kopie gezien van het legaat, uit 1841.”

Eén respondent overhandigde tijdens het interview een kopie van een overzicht van de geschiedenis van de grond, die terugging tot 1560. De oudste pachtovereenkomst stamde uit 1623: “[n.n.] kreeg het groenland bij zijn huis voor 2 gld. In pacht van de kerk.” De laatste schenkingen stammen uit de jaren dertig. Na de Tweede Wereldoorlog zijn er geen schenkingen meer geweest. Waarom het schenken van grond (en ook van huizen) toen is gestopt, weten de respondenten niet. Een kleiner deel van de grond is aangekocht. Een van de respondenten vertelde dat de diaconie de grond (circa 7 hectare) heeft aangekocht direct na de Oktoberrevolutie in Rusland in 1917.

goede wil in te spannen voor gerechtigheid, vrede en heilheid van de schepping. De beweging vond ook in Nederland weerklink tot ongeveer de helft van de jaren negentig.

¹⁰⁷ Volgens het overzicht uit 2010 (zie noot 49) bezaten de PKN-kerken die nu aangesloten zijn bij het netwerk GroeneKerken 4.039 hectare, waarvan 3.047 wordt beheerd door de kerkrentmeesters en 992 door de diaconie.

“Ik vroeg me af hoe we aan die grond gekomen zijn. Ik dacht altijd dat dat via ruilverkaveling gekomen was, maar wist dat niet zeker. Ik ben er toen in gedoken. Toen bleek dat het ooit gekocht is toen Russische effecten, die toen heel populair waren, na de Oktoberrevolutie in één klap waardeloos waren geworden. Veel landbouwers hadden Russische obligaties en waren dus in één keer hun vermogen kwijt. Om hen te helpen heeft de kerk toen de grond van landbouwers die lid waren van de kerk gekocht, om die vervolgens weer aan hen te verpachten, tegen een lage prijs, omdat ze financieel aan de grond zaten. Aankoop en pacht hadden dus een diaconale reden.”

Twee andere diaconieën hebben recent nog grond aangekocht:

“We hebben financiële beleggingen verkocht en daarmee is extra grond aangekocht. [...] Doordat je grond hebt, kun je in een constante flow bezig blijven om diaconale doelen te ondersteunen. Dat vinden we zeer belangrijk.”

Eén diaconie heeft onlangs voor het eerst een aantal hectare landbouwgrond gekocht. De reden was dat het rendement van de financiële beleggingen zeer laag was. De rentmeester heeft op hun verzoek een agrariër (melkveehouder) aangedragen die zijn grond graag aan de kerk wilde verkopen en het van de kerk wilde terug pachten. De desbetreffende agrariër is geen lid van de kerkelijke gemeente.

De grond is in alle gevallen van hervormde oorsprong. De gereformeerden hadden geen grond.¹⁰⁸ Waarom de gereformeerde kerken in Nederland¹⁰⁹ geen grond hadden, weten de meeste respondenten niet. Een aantal van hen heeft daar wel gedachten over.

“Gereformeerden hebben als idee dat de gemeenteleden horen bij te dragen aan de diaconale plicht, dus vanuit levend geld. Bij de hervormden wordt met de grond een deel van de diaconale roeping gefinancierd.”

“Gereformeerden hadden een andere opbouw en andere financiële structuur. Dat had misschien ook iets te maken met hun argwaan ten opzichte van de staatskerk. Ze vonden dat kerkmensen beter geld aan de kerk konden geven dan dat de kerk werd betaald door de staat. Het beeld van een gereformeerde diaken is nog steeds wel een beetje anders dan van een hervormde diaken. Hervormden waren minder bezig met het inzamelen van geld.”

5.2.4 Grond bij de fusie

Bij geen van de partners heeft grond tijdens de fusie een belemmerende rol gespeeld; het is overal soepel verlopen.

“De gereformeerden hebben hun kerkgebouw opgegeven, de grond is nu van de gefuseerde kerk en daar is nooit enige discussie over geweest. Wij zijn blij met de combi van gereformeerden en hervormden.”

Eén respondent vertelde dat de eerste voorzitter van de gefuseerde kerk van gereformeerde huize was en de grond meteen wilde verkopen:

“[...] maar daar is toen niet op doorgedaan, en nu snapt iedereen intussen wel hoe het werkt met de grond.”

Kerken die na 2018 fuseerden, liepen tegen een belemmerende factor aan. In dat jaar trad er een nieuwe wet in werking, waardoor er overdrachtsbelasting betaald moest worden.

¹⁰⁸ De Evangelisch-Lutherse Kerk wordt in geen van de interviews vermeld.

¹⁰⁹ De gereformeerde kerken in Nederland hebben hun oorsprong in de Afscheiding (1834) en de Doleantie (1886) en zijn in 1892 samengekomen als Gereformeerde Kerken in Nederland. In 2004 zijn zij onderdeel geworden van de Protestantse Kerk in Nederland.

“De landelijke PKN heeft dit bij de overheid aanhangig gemaakt en in overleg met het CIO¹¹⁰ is geregeld dat dit alsnog kon zonder overdrachtsbelasting.”

5.2.5 Binding met de grond

De helft van de door ons geraadpleegde diaconieën en colleges van kerkrentmeesters geeft desgevraagd aan geen emotionele band te hebben met de grond zelf.

“De landerijen zijn al meer dan honderd jaar in het bezit van de diaconie. Maar als diaconie hebben we zelf geen emotionele band met de grond.”

Dat geldt voor alle diaconieën en colleges van kerkrentmeesters die relatief veel grond bezitten of recent grond hebben bijgekocht. In sommige gevallen ligt een deel van de grond die ze bezitten niet in de buurt van de kerkelijke gemeente. Diakenen en kerkrentmeesters die relatief weinig grond bezitten, voelen zich wel nauw betrokken bij de grond. Ze weten precies waar de percelen liggen, wat er met het land gebeurt en wie de pachters zijn, en kennen de geschiedenis. Eén diaconie wees op de lokale verantwoordelijkheid die zij heeft:

“Wij spelen als grondeigenaar een rol in deze omgeving en dat brengt ook verantwoordelijkheid met zich mee, om lokale doelen te ondersteunen bijvoorbeeld, en de boeren eerlijk te behandelen.”

Drie respondenten vertelden dat zij zich moreel verplicht voelen de grond in bezit te houden.

“We hebben de grond gekregen om met de opbrengst de armen te ondersteunen. Dat brengt een verplichting met zich mee.”

5.2.6 De aard van de pachtovereenkomsten

Bijna alle diaconieën en colleges van kerkrentmeesters maken gebruik van een combinatie van diverse vormen van pacht. Bij dertien van hen gaat het om een combinatie van reguliere en geliberaliseerde pacht; in zes gevallen om reguliere pacht, erfpacht en geliberaliseerde pacht. Drie colleges maken alleen gebruik van geliberaliseerde pachtcontracten. En in twee gevallen is alle grond in erfpacht uitgegeven.

Gevraagd naar de reden voor de verschillende pachtconstructies, antwoordden de respondenten dat dit in de loop van de jaren zo gegroeid is. De meesten van hen gaan voor de keuze voor de contracten af op het advies van de rentmeester. Een aantal merkte op dat het bij erfpacht en reguliere pacht om langjarige overeenkomsten gaat, die tussentijds niet ontbonden kunnen worden. Alleen bij een geschil is dat mogelijk, maar ook dan is dat niet eenvoudig.

“Het gaat om reguliere pacht, geen erfpacht, dus daar kun je niet aan sleutelen.”
“Ik ben adviseur van de pachtkamer geweest. Het is altijd voorzichtig manoeuvreren in geschillen over pacht. Je kunt met rechtszaken eigenlijk nooit van pachters afkomen.”

Sommige respondenten onderstrepen dat ze langdurige pacht een goede keuze vinden, omdat het agrariërs zekerheid biedt. Ze staan als kerk bekend als een betrouwbare partner voor pachters en dat willen ze graag zo houden.

“70 procent bestaat uit langdurige pachtcontracten van dertig jaar en langer. Dat is reguliere pacht. Daarnaast zijn een paar landerijen uitgegeven in geliberaliseerde pacht. Met die landerijen waren problemen; de pachter hield zich niet aan de regels voor het melkquotum. Daarom is dat contract ontbonden en bij inschrijving opnieuw aangeboden. Geliberaliseerde pacht is aantrekkelijk in financieel opzicht, maar voor de agrariër niet. Het College van Diakenen is niet van plan de verhouding regulier-geliberaliseerd te veranderen. We willen een betrouwbare partner zijn.”

¹¹⁰ Het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken, een samenwerkingsverband van 26 christelijke kerken en 2 joodse gemeenschappen dat hun gezamenlijke belangen bij de (rijks)overheid behartigt. <https://www.cioweb.nl/>.

“We gaan niet rommelen met de pachtvereenkomst, want we zijn als kerk een betrouwbare partner. Zolang het financieel niet nodig is, houden we het zoals het is.”

De respondenten die gebruikmaken van geliberaliseerde pacht zijn over het algemeen uitgesproken over hun motieven om voor deze vorm te kiezen: het levert meer geld op en de eigenaar behoudt meer zeggenschap over het beheer van de grond.

“Het grootste deel is langdurige pacht: reguliere pacht (deels loslandpacht) en erfpacht. Een kleiner deel is geliberaliseerde pacht. Dat levert veel meer op.”

“25 jaar geleden kwam een kerkrentmeester bij me met de vraag of ik hem wilde helpen bij de pacht. Een deel was vaste pacht¹¹¹ en een deel losse pacht¹¹². Nu is alles geliberaliseerde pacht. Dat levert meer geld op en je kunt voorkomen dat de boer aan het eind van een lang pachtcontract, als hij het boeren een beetje zat is, veevoer voor de buurman gaat verbouwen, of erger nog: in bollen of knollen gaat.”

“Onze percelen zijn uitgegeven in geliberaliseerde pacht. Want we willen vrij man blijven; we willen als eigenaar de handen vrijhouden. Als het niet naar onze zin gaat, dan moeten we ermee kunnen stoppen. Als een pachter bijvoorbeeld maïs gaat verbouwen in het vee weidegebied – dat daar totaal niet geschikt voor is – of niet mee wil doen met agrarisch natuurbeheer, dan willen we daar invloed op kunnen uitoefenen. Met een regulier pachtcontract gaat dat niet. Met de driejarige contracten die we nu hebben, kan dat wel. Geliberaliseerde pacht levert bovendien veel meer op.”

De aard van de pachtcontracten die men hanteert, hangt dus samen met het doel: bij het willen zijn van een betrouwbare partner past langdurige pacht, bij het willen behalen van een hoog rendement en het behouden van een grote mate van zeggenschap past geliberaliseerde pacht. Zeggenschap behouden is voor een klein aantal colleges van belang in het kader van duurzaamheid. De combinatie van soorten pacht kan erop wijzen dat er per perceel gekeken wordt welke vorm het geschiktst is.

5.2.7 Doel van de pacht

Voor alle respondenten is het primaire doel van de pacht dat het geld opbrengt, waarmee ze hun missie kunnen financieren.

“Voor ons als College van Diakenen is het belangrijkste dat de grond financieel goed rendeert en dat we met die inkomsten de diaconale doelen kunnen ondersteunen. We hebben het geld nodig. Als het anders moet, betekent dat ook dat de opbrengsten minder worden.” “De grond heeft een waarde (ook verbonden aan mestquota) en het moet conform die waarde renderen. Daar zijn we fel op: de grond moet de diaconie dienen. De grond is een inkomstenbron. Met die inkomsten kunnen we mensen in nood steunen.”

Ondanks het feit dat het verkrijgen van een financieel rendement het primaire doel is van de diaconieën en colleges van kerkrentmeesters, streven de meeste niet een maximaal rendement na. Een van de respondenten stelt dat als rendement het enige motief zou zijn, je het dan aan beter zo snel mogelijk aan een projectontwikkelaar kunt verkopen, bijvoorbeeld voor toekomstige woningbouw. Dat is voor de desbetreffende respondent geen hypothetische kwestie. Hij vertelde dat in het college besproken is of ze hun maatschappelijke verantwoordelijkheid zouden moeten nemen als het gaat om woningbouw. Dat hebben ze na ampel beraad niet gedaan:

111 Bedoeld wordt: reguliere pacht.

112 Bedoeld wordt: geliberaliseerde pacht.

“Wij moeten dan risico’s gaan nemen voor de ontwikkeling van de gronden. Dat is niet onze business. [...] Ik zeg er ook bij: ‘Wij nemen onze maatschappelijke verantwoordelijkheid door maatschappelijke activiteiten mogelijk te maken. En wij voelen ons verantwoordelijk voor boeren, voor de continuïteit van hun bedrijf.’”

De gevoelde verantwoordelijkheid voor de pachter speelt ook bij andere respondenten een rol als het gaat om niet het maximale rendement te willen halen uit de pacht.

“We blijven bij reguliere pacht. Maar stel dat de dominee ons nu meer gaat kosten en je krijgt een tekort op de begroting, dan zou je kunnen overwegen om naar geliberaliseerde pacht over te gaan. Maar bij ons speelt dat niet. We hebben financieel geen problemen. De grond is oud – dat wil zeggen: lang in ons bezit. Dus wij zijn het ook verschuldigd aan de generaties die na ons komen, dat we ervoor zorgen.”

“De diaconie heeft drie jaar geleden besloten de pacht prijs niet te verhogen, ook al was dat wel mogelijk. We wilden [de pachter] belonen voor de wijze waarop hij met zijn beesten en de grond omgaat. We willen het deze boer niet zwaarder maken, en daarom hebben we de pacht prijs vastgezet. Dit was tegen het advies van [naam rentmeester] in. Na twee jaar hebben we opnieuw geen verhoging toegepast. We vroegen ons wel af waarom KKG namens de PKN¹¹³ het advies geeft om mee te gaan met de pacht prijs verhoging. Die vraag hebben we gesteld aan het GCB¹¹⁴. [Naam]¹¹⁵ heeft onze vraag in het GCB aan de orde gesteld. Hij is daarna bij ons op bezoek geweest en heeft ons uitgelegd dat het beleid ten aanzien van de pacht en het beheer van de grond aan de lokale kerken overgelaten wordt. Zij kunnen zelf bekijken wat ze verstandig vinden, passend bij de lokale situatie.”

Een ander zegt:

“Geliberaliseerde pacht kan veel meer opleveren. Onze rentmeester zegt: ‘Je kunt wel twee keer zoveel vragen.’ Maar dat willen we eigenlijk niet. We zitten nu net ietsje boven de reguliere pacht prijs. Zo kan die boer het hoofd boven water houden.”

Geld is de voornaamste reden om grond te verpachten, maar dat leidt niet tot het nastreven van een maximaal rendement. Steun voor de pachter, continuïteit in het pachtbeleid en het stimuleren van duurzame landbouw zijn naast het financieel rendement belangrijke waarden binnen het pachtbeleid. In enkele gevallen slaan de kerken hiermee het advies van de rentmeester in de wind.

5.2.8 Opbrengst

De bruto-opbrengst van de pacht varieert per hectare van circa 500 tot 1.300 euro, afhankelijk van de aard van de pachtovereenkomst. Geliberaliseerde pacht levert aanzienlijk meer op dan reguliere pacht of erfpacht. Gemiddeld is de pacht opbrengst 840 euro per hectare. Wanneer het beheer aan een rentmeester is uitbesteed, gaat een deel van de opbrengsten naar de kosten van het beheer. Om een beeld te geven: een college van kerkrentmeesters dat 120 hectare grond verpacht, kan jaarlijks een ton bijschrijven. Een diaconie die bijvoorbeeld 6 hectare bezit, verkrijgt jaarlijks een rendement van tussen de 3.500 en 5.000 euro, afhankelijk van de aard van de grond (vruchtbare zand- of kleigrond levert meer op dan weidegrond in de uiterwaarden van een rivier *‘waar de boer zomers een paar koetjes laat lopen en er een beetje gras af haalt’*). Uitgaande van een gemiddelde waarde van 80.000 euro per hectare¹¹⁶

113 Per abuis was de respondent in de overtuiging dat KKG namens de PKN opereert, zie ook noot 6.

114 Generaal College voor de Behandeling van Beheerszaken van de PKN, in 2018 opgericht om het financiële beheer van de kerk te laten voldoen aan de maatschappelijke eisen. <https://protestantsekerk.nl/verdieping/vier-jaar-gcbb-grote-stappen-gemaakt-in-het-kerkbeheer/>, geraadpleegd op 13 mei 2024.

115 Een vertegenwoordiger van het GCB.

116 Ontleend aan <https://www.kadaster.nl/-/kwartaalbericht-agrarische-grondmarkt-2024-1>, geraadpleegd op 16 mei 2024. De prijzen van bouwgrond

bedraagt het jaarlijkse rendement van de belegging in grond iets meer dan 1 procent. De waardevermeerdering van de grond is ongeveer 3,6 procent per jaar.¹¹⁷ In totaal gaat het dus om een rendement van gemiddeld 4,6 procent per jaar, waarbij het rendement uit de waardestijging pas kan worden benut na verkoop van de grond.¹¹⁸

De meeste diaconieën en colleges van kerkrentmeesters verkrijgen maar een beperkt financieel rendement uit de pacht.

5.2.9 De besteding van de inkomsten

Diaconieën besteden zonder uitzondering de opbrengst van de pacht aan diaconale doelen. Het gaat dan om diaconale projecten in binnen- en buitenland, zoals Kerk in Actie, inloophuizen, het straatpastoraat, zorg voor mensen in armoede in de plaatselijke gemeente of in de regio, ZWO-projecten¹¹⁹, steun aan vluchtelingen, SchuldHulpMaatje, voedselbanken, projecten voor daklozen, taallessen voor nieuwkomers, vrouwengroepen, steun aan tienermoeders, projecten van de GZB¹²⁰ of van de IZB¹²¹, projecten in Oost-Europa en noodhulp, bijvoorbeeld aan Oekraïne of aan slachtoffers van natuurrampen. Een enkele diaconie verschaft ook langjarige leningen tegen een lage rente aan sociale projecten. De respondenten onderhouden graag een warme band met de doelen die ze steunen en stimuleren de geloofsgemeenschap om betrokken te zijn bij deze doelen. Ze wisselen niet snel van doel; trouw is een kernwaarde van hun beleid.

“Als een inloophuis om wat voor reden ook een dip meemaakt, ga je niet meteen een ander doel zoeken. Zij zijn trouw aan mensen die dat nodig hebben.

Wij zijn trouw aan hen.”

Diaconieën zijn strikt in het onderscheid tussen diaconale doelen en de exploitatie van de kerk. Geld dat is bedoeld voor mensen in nood, moet daar ook terechtkomen.

“[E]r gaat niets naar de kerkelijk begroting en zo hoort het ook.”

“De opbrengst van de grond wordt geheel aan diaconale doelen besteed, aan goede doelen. Alles wordt elk jaar uitgegeven. Dat is onze opdracht en het is ook mooi dat je op deze manier zo veel mogelijk mensen een hart onder de riem kunt steken. Dat het geld terecht komt bij de mensen die het hard nodig hebben.”

“We geven strikt aan diaconale doelen. We maken alle opbrengsten elk jaar volledig op en we geven soms nog wel meer dan dat.”

Het opbouwen van vermogen is bij geen van de diaconieën aan de orde. Een aantal financieel vermogende diaconieën voert bewust beleid om het vermogen in de komende jaren te verkleinen.

“Het fundamentele uitgangspunt is dat je als diaconie de opbrengst besteedt aan diaconale doelen. Dus niet aan de kerk zelf. En dat we in principe alles weggeven en geen vermogen opbouwen.”

“Globaal geschetst krijgt de diaconie jaarlijks anderhalve ton binnen en geeft ze tweeën-eenhalve ton uit. We voeren dus een bewust beleid om in te teren, met ongeveer een ton per jaar.”

Twee diaconieën meldden dat ze soms geld aan de exploitatie van de eigen kerkelijke gemeente besteden, op voorwaarde dat daar een diaconaal oogmerk aan verbonden is.

(akkerbouw) liggen doorgaans hoger dan die van grasland (veeteelt). De prijzen verschillen uiteraard per regio, de kwaliteit van de grond en de ligging.

117 Ontleend aan <https://www.nvm.nl/agrarisch-landelijk/agrarische-grondprijzen/>, geraadpleegd op 16 mei 2024. In 2012 bedroeg de gemiddelde waarde van landbouwgrond 47.500 euro; in 2023 was dat 78.800 euro.

118 Over de bereidheid om de grond te verkopen, zie paragraaf 5.2.15, Verkoop.

119 Zending, werelddiaconaat en ontwikkelingssamenwerking.

120 Gereformeerde Zendingsbond, <https://www.gzb.nl/>.

121 IZB, vereniging voor zending in Nederland, <https://www.izb.nl/>.

“Er gaat ook wel wat geld naar de kerk, maar dan moet het wel een diaconale doelstelling hebben, zoals doelen die het onderling contact versterken: het kerkblad, de huur voor de ruimte waarin de koffieochtend gehouden wordt. We noemen dat ‘het grijze gebied’.”

“We hebben ooit de reparatie van het dak van een van de bijgebouwen van de kerk betaald. Daar werden ook buurtbijeenkomsten gehouden en taallessen gegeven. We vonden dat dat wel verantwoord was.”

“Als een deel van het werk van de predikant diaconaal wordt ingevuld, willen we misschien ook wel het desbetreffende deel van het traktement betalen.”

Een aantal diaconieën steunt ook ecologische doelen, zoals landbouwprojecten of projecten voor natuurbehoud. Dit is deels te danken aan de werkgroepen ‘Groene Kerk’ in de desbetreffende gemeenten.

“Ook bestemmen we bepaalde collecten voor groene doelen, bijvoorbeeld voor de Bijenstichting, die de leefomstandigheden van bedreigde bijensoorten wil verbeteren, voor een klimaatconferentie, voor Stichting De Noordzee, de Plastic Soup Foundation en voor Natuur & Milieu. Dat was eerst niet het geval, maar wij vinden dat mensen, dieren, milieu en klimaat onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Het is net als bij een mens, zoals lichaam en geest met elkaar verbonden zijn, zo zitten mensen aan de omgeving vast. Mensen kunnen niet zonder de bijen of zonder een gezonde aarde. [...] Dieren, grond, zee hebben een waarde in zichzelf. Maar uiteindelijk heeft toch alles ook een economisch belang. [...] De zorg voor de schepping maakt deel van uit het diaconaat. Het gaat niet alleen om mensen.”

“Vanuit de diaconie steunen we incidenteel de collecten die de werkgroep ‘Groene Kerk’ voorstelt, bijvoorbeeld voor een stichting om houtkap te bestrijden in Afrika, of om daar andere manieren van koken te bevorderen.” “Bij Kerk in Actie [...] hebben ze projecten in het buitenland die duurzame landbouw stimuleren, waar ze geld voor vragen. Nu denk ik: maar waarom eigenlijk geen projecten in Nederland met hetzelfde doel?”

“[W]e steunen een nieuw project van de heer [naam persoon], een landbouwproject in West-Burundi volgens het PIP-principe¹²², met de mensen samen, van onderop en gericht op een duurzame voedselkwaliteit.”

Niet alle respondenten delen deze opvatting:

“Boeren zijn geen diaconale doelen. Grond ook niet. [...] Het welzijn van boeren, dat is wel een diaconaal doel. We collecteren bijvoorbeeld wel voor de stichting Boer&Toekomst, die werkt samen met erfbetreders, om signalen op te vangen over boeren die het psychisch zwaar hebben.”

Voor de colleges van kerkrentmeesters geldt dat zij de pachtopbrengst primair aanwenden voor de exploitatie van de eigen gemeente. Die gaat naar het onderhoud van de (monumentale) gebouwen, het verzorgen van begraafplaatsen, het traktement van de predikant(en), maar ook naar specifieke projecten in de geloofsgemeenschap.

¹²² Plan Intégré Paysan, zie: <https://www.comundos.org/fr/content/plan-integré-paysan>.

“[We besteden de opbrengst] aan de exploitatie van de kerk, met name aan het onderhoud van de gebouwen. Met het levende geld dat binnenkomt, proberen we de exploitatie rond te krijgen, maar de extra inkomsten uit de pacht zijn wel nodig, voor onderhoud van de gebouwen en dit jaar ook voor de sterk gestegen stookkosten.”

“Het wordt besteed aan de lopende begroting, aan het traktement van de predikant, onderhoud van de gebouwen, afdrachten. We komen elk jaar een beetje tekort, maar dat compenseren we op de balans door de waardevermeerdering van de grond.”

In twee gevallen bezit de kerk meer dan één begraafplaats. Het kost relatief veel geld om die in stand te houden, maar beide colleges van kerkrentmeesters doen die investering graag, ten gunste van de dorpsgemeenschap.

Alle kerkrentmeesters gaven te kennen dat zonder de opbrengsten van de pacht de kerk niet in de huidige vorm kan blijven bestaan. De bijdragen van de gemeenteleden zijn niet voldoende om de kosten te dekken. In de toekomst zal de afhankelijkheid van de pachtinkomsten alleen maar toenemen, denken ze, maar daar zit niet hun grootste zorg. Die zit hem bij de vraag of er over twintig jaar nog wel genoeg mensen zijn om het kerkenwerk te dragen.

“Het uitgangspunt is: als we geen bezittingen hebben, kunnen we als kerk niet bestaan.”

“De inkomsten uit levend geld zijn nu 30.000. Als we de formatie van de predikant met 40 procent zouden inkrimpen, zouden we het levende geld niet nodig hebben. In financieel opzicht is de krimp van de kerk dus niet zo erg. Maar zonder mensen die de taken op zich kunnen nemen, heb je wel een probleem. Dan moet de kerk wegens personeelsgebrek gesloten worden. Daar moeten we nu wel serieus over nadenken.”

Twee van de colleges van kerkrentmeesters vermelden dat zij ook diaconale doelen steunen.

“We geven veel aan diaconale projecten. Aan landelijke projecten, vaak van Kerk in Actie, maar ook aan lokale initiatieven als de voedselbank, projecten in Oost-Europa, Moldavië en Armenië. [...] Daar maken we vanuit het college geld aan over. We besteden de volledige inkomsten¹²³ en zoeken altijd naar een balans tussen de kerk en de diaconie. [...] We potten ook niet op; dat hoort bij verantwoord beheer, die balans.”

De conclusie is dat diaconieën de opbrengst van de pacht volledig aan diaconale doelen besteden. Ook doelen met een ecologisch oogmerk maken steeds vaker deel uit van het geefbeleid van de diaconie. Diaconieën zijn wendbaarder als het gaat om de bestedingsruimte dan kerkrentmeesters. Kerkrentmeesters hebben de opbrengst nodig voor de exploitatie van de kerk. Voor de kerkrentmeesters geldt dat zonder de inkomsten uit de pacht de kerk in de bestaande vorm niet kan voortbestaan. Eén van de colleges van kerkrentmeesters besteedt een deel van de pachtopbrengst aan diaconale doelen.

5.2.10 Het beheer

Van de 24 respondenten laten 14 het beheer over aan een rentmeester. Bij 11 respondenten gaat het om een rentmeester van KKG¹²⁴, bij 3 om een rentmeester uit de eigen regio. Een gebrek aan tijd en/of expertise vormt de belangrijkste reden om het beheer uit te besteden. Een tweede reden is dat op deze manier het zakelijke aspect gescheiden blijft van de persoonlijke relatie met de pachters. Dat is vooral belangrijk voor de respondenten die de pachters kennen en met enige regelmaat bij hen op bezoek gaan. Het weegt nog zwaarder als de pachters zelf lid zijn van de geloofsgemeenschap. Dat laatste is bij 2 respondenten het geval. Om deze redenen zijn de desbetreffende respondenten graag bereid om een deel van de opbrengsten te besteden aan de rentmeester. Over het algemeen zijn ze tevreden over het werk van de rentmeester.

¹²³ Bedoeld wordt: van de pacht.

¹²⁴ Voor KKG, zie noot 6.

“We hebben niet de expertise. In de jaren tachtig en negentig hadden we nog wel veel expertise in onze gelederen, mensen die landerijmakelaar waren of bij de waterschappen werkten. Toen deden we de pacht in eigen beheer. Maar nu doen we het zo¹²⁵. We zijn daar heel tevreden mee.”

“Om praktische redenen laten wij dit doen door KKG [...] die heeft de expertise die nodig is, bijvoorbeeld toen er een warmtenettracé aangelegd moest worden, onder de grond van de kerkrentmeesters. KKG heeft dat uitonderhandeld en geregeld. En twee: het is goed dat er afstand is, want de pachters wonen hier. Zo houd je het zakelijk.” “Het is handig en verstandig dat KKG het doet. Want er speelde nogal wat: onteigening en verkoop in verband met de aanleg van de rondweg en huizenbouw. Dat is zo ingewikkeld, dan is het fijn dat er deskundigen zijn die dat doen. [...] De kosten die ermee gemoeid zijn, zijn de moeite waard. Met KKG hebben we expertise en continuïteit in huis.”

“Je voorkomt zo dat we mensen gaan voortrekken. Je wilt geen vriendjespolitiek.”

Enkele respondenten lieten zich kritisch uit over de adviezen van de rentmeester, omdat ze vinden dat het economisch belang daarin overheerst en andere belangen niet of onvoldoende worden meegewogen.

“De rentmeester zit te veel op de centen en ontraadt het om grond te verkopen. Grond is volgens hem de beste investering. Daarin is hij naar ons idee te rigide. Wij worstelen met de vraag: hoelang bestaan we nog als kerk en wat moeten we in dat licht met onze bezittingen? Onze rentmeester is niet bezig met het feit dat kerken straks niet meer bestaan. Hij kijkt alleen naar de financiële kant van de zaak.”

Bij twee respondenten is er sprake van een constructie waarbij het beheer van de grond van verschillende kerken door het bestuur van een stichting wordt behartigd. De opbrengsten worden volgens een vaste verdeelsleutel verdeeld. De overige acht respondenten verzorgen het beheer zelf; ze hebben daartoe de expertise en voldoende tijd, en het bespaart geld. Twee respondenten motiveren dit vanuit de verantwoordelijkheid die ze voelen voor de agrarische omgeving waar zij deel van uitmaken.

“We doen dat zelf. Het werk is te overzien: jaarlijks de pachtprijs vaststellen, factuur versturen en de opbrengst verwerken in de jaarrekening.” “Ik ken ze¹²⁶ allemaal. We doen het op een zakelijke manier, geen vriendjespolitiek, [...] maar je kijkt wel naar aan wie je verpacht. Boeren uit de Flevopolder die met een kapitaal verkregen uit de verkoop [van grond] voor windmolens ineens een lap grond hier willen kopen, nee, dat verstoort de markt. We kijken of de pachter ook een band met de omgeving heeft.”

“Het gaat nu goed, we hebben de deskundigheid en de betrokkenheid. En zo heb je het maximale rendement, geen onkosten voor beheer.”

Drie diaconieën verhuren ook volkstuinen. Twee van hen doen het beheer daarvan zelf.

“Het beheer van de volkstuinen doet [naam], zoals het contact houden met huurders, hen aanspreken als dat nodig is, organiseren van de jaarlijkse tuindag, communicatie met de tuincommissie en het onderhoud. Het innen van de huur en de administratie van de volkstuinen verzorgt [naam] namens de diaconie.”

¹²⁵ Bedoeld wordt: het laten behartigen door KKG.

¹²⁶ De pachters.

“We doen dit zelf. Dat is altijd het geval geweest, zo is dat gegroeid. Het is goed te overzien. Met name de volkstuintjes zijn kleine stukjes, met weinig opbrengst. Als je dat uitbestedt, maak je ook meer kosten. Dan wegen de kosten niet meer op tegen de baten.”

Het beeld van het beheer is dus gemengd: een gebrek aan expertise en tijd, en het bewaren van een goede relatie met pachters zijn de belangrijkste redenen om het aan een rentmeester uit te besteden. Kostenbesparing en grip op het pachtbeleid zijn redenen om dat juist niet te doen.

5.2.11 *Het gebruik van de grond*

Gevraagd naar hoe de landbouwgrond wordt gebruikt – akkerbouw of veeteelt, intensief of extensief, gangbaar, biologisch of een vorm van natuurinclusief beheer¹²⁷ – geven zes respondenten aan dat niet te weten.

“Daar weten we weinig tot niks van. Ik ga ervan uit dat boeren wel weten hoe ze duurzaam met hun land om horen te gaan. Maar of dat vertrouwen terecht is, weet ik niet. Het is toch ook in hun eigen belang om de kwaliteit van de grond te bewaken? Zeker als het om erfpacht gaat. Je wilt de grond toch goed overdragen aan de kinderen?”

“Nee, het enige wat we tot nu toe weten, is dat we landbouwgrond hebben. Maar hoe het gebruikt wordt? Daar zouden we ons in moeten verdiepen. Het zou toch vreemd zijn als we als ‘groene kerk’ geld opstrijken van een boer die pesticiden gebruikt.”

De andere respondenten weten het wel – soms globaal, soms zeer precies. Het grootste deel wordt gebruikt voor veeteelt, een kleiner deel voor akkerbouw. De meeste landbouwgrond wordt op gangbare wijze gebruikt. Een klein deel biologisch.

“Ik vrees dat er geen sprake is van een duurzaam gebruik van de landbouwgrond. Er lopen wat hobbypaarden en de rest is gangbare landbouw.”

“Volgens mij werkt geen van de pachters biologisch. Er zijn volgens mij wel een paar boeren zijn die iets met akkerranden doen. We hebben hier in de buurt de Vereniging Agrarisch Natuurbeheer (VAN). Die stimuleert met subsidies bijleninten en akkerranden. Er is onder agrariërs wel bereidheid om hieraan mee te doen.”

“Het wordt gebruikt voor intensieve veeteelt. Behalve een klein stukje, daar lopen wat schapen.”

“Een van de boeren werkt wel op een speciale manier: niet biologisch, maar wel natuurvriendelijk.”

Twee respondenten reageerden kritisch op de door de onderzoeker gebruikte terminologie.

“De term ‘extensief’ is een modekreet, waarvan helemaal niet duidelijk is wat ermee bedoeld wordt. Iedere boer moet aan de wettelijke eisen voldoen, bijvoorbeeld de stikstofregels of regels voor het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen. Daarover moet de pachter zelf beslissen. Daar gaan wij niet over.”

Het overgrote deel wordt dus voor gangbare landbouw gebruikt, wat overeenkomt met de landelijke percentages van het landbouwgebruik.¹²⁸

5.2.12 *Beleid ten aanzien van de manier waarop de grond gebruikt wordt*

Alle respondenten zijn gevraagd of zij beleid hebben geformuleerd inzake het gebruik van de landbouwgrond, specifiek ten aanzien van de vitaliteit van de bodem, de bevordering van biodiversiteit en het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen. Daarnaast is gevraagd of zij overwegen om biologische landbouw te bevorderen. De antwoorden vallen uiteen in vier categorieën: 1) er is geen beleid geformuleerd en daar is ook geen voornemen toe, 2) er is beleidsverlegenheid, 3) er wordt ad-hocbeleid gevoerd en 4) er is beleid geformuleerd.

¹²⁷ Zie voor de termen: paragraaf 4.1, Landbouw.

¹²⁸ Zie paragraaf 4.1, Landbouw.

1) Geen (voornemen tot) beleid

Het grootste deel van de colleges met wie we gesproken hebben, heeft geen beleid geformuleerd inzake de wijze waarop de grond door de pachters gebruikt zou moeten worden. Voor sommigen is het interview de eerste keer dat ze met deze vraag worden geconfronteerd.

“We doen er weinig mee. Het is een beleidsarm terrein. We hebben geen concrete gedachten over hoe je via de grond duurzaamheid kunt bevorderen.”

“Nee, we hebben hier geen beleid op en hebben er ook in die zin nog nooit over nagedacht. Deze vragen zijn eyeopeners voor ons.”

Anderen hebben weleens vragen gekregen van een gemeentelid of van een werkgroep ‘Groene Kerk’, maar die vormden voor hen geen aanleiding om zich te bezinnen op de aard van het grondgebruik. Deze colleges vinden de kwestie niet urgent of geven prioriteit aan andere vraagstukken, zoals fusiebesprekingen of de toekomst van de lokale geloofsgemeenschap.

“We hebben nog niet over de toekomst gepraat. We hebben voldoende geld. We zijn in gesprek met de kerk van [plaatsnaam] over een fusie. Het CCBB kijkt mee of we dat financieel kunnen trekken. Dat vraagt nu al onze aandacht. Voorlopig houden we het zoals het nu is.”

“Het is nu zo: ‘Ja, dat moeten we een keertje doen.’ Maar het heeft nu geen prioriteit.”

Ongeveer een derde van de respondenten vindt het niet zinvol om beleid te formuleren, omdat ze geen mogelijkheden zien om binnen de langjarige pachtcontracten aanvullende eisen aan de pachter te stellen.

“Daar hebben we naar aanleiding van dit onderzoek¹²⁹ over gesproken. Je zit vast aan de langlopende contracten. Daar heb je geen inspraak in, qua gebruik. Dus dat is eigenlijk onmogelijk.’ ‘Op de reguliere pacht hebben we geen invloed. De geliberaliseerde pacht loopt nog een paar jaar door, tot 2027. Daarna kunnen we misschien nadenken over nieuwe criteria die we aan de pacht verbinden. Maar het staat nu nog niet ter discussie [...] [P]achtcontracten zijn extreem inert.”

Volgens drie van de respondenten is de materie te complex om zich er als kerk actief mee bezig te houden.

“Het hele verhaal rond de stikstoftransitie is erg complex, hoe er wordt omgegaan met de natuurbeschermingswetvergunningen, hoe de afkoop in zijn werk gaat, hoe het met de fosfaatrechten gaat, hoe je boeren uit kunt kopen onder voorwaarde dat ze niet meer mogen ondernemen, hoe de schadeloosstelling precies berekend gaat worden. Dit wordt nog een gigaprobleem. Daar moet je als kerk buiten blijven.”

De impact van wat kerken kunnen doen, is volgens een aantal respondenten gering. Er valt volgens hen meer te verwachten van de beleidsmaatregelen van de overheid.

“[Het gaat om] kleinschalige projecten. Die vragen veel tijd en inzet van mensen en netwerken. Met relatief kleine resultaten. Veel voor de Bühne, helaas weinig impact voor natuur en milieu, misschien eerder belastend zelfs.”

“[Wij nemen niet het initiatief. Op dit moment is er veel in beweging in het landelijk gebied en we wachten de voorstellen van onze overheden wel af.”

129 Bedoeld wordt de brief die door de onderzoeker is gestuurd.

Negen respondenten spraken zich expliciet uit tegen het formuleren van beleid, omdat ze vinden dat de manier waarop de pachter de grond bewerkt de verantwoordelijkheid van de agrariërs is, niet van de eigenaar. Ze willen de pachter ook niet voor de voeten lopen. Het is in hun ogen voor boeren al moeilijk genoeg om binnen de bestaande wet- en regelgeving hun bedrijf overeind te houden. Het is niet aan de kerk om daar nog extra eisen aan toe te voegen.

“Iedere boer moet aan de wettelijke eisen voldoen, bijvoorbeeld de stikstofregels of regels voor het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen. Daarover moet de pachter zelf beslissen. Daar gaan wij niet over.”

“Uiteraard onderstrepen wij dat alternatieve vormen van het gebruik van de grond positieve effecten kunnen hebben voor natuur en milieu [...] De vraag is welke alternatieven dit zijn. Gaan wij op de stoel van de eigenaar of grondgebruiker zitten? En hebben we daar het recht en de kennis toe? Is de wens van de gedachte niet groter dan de realiteit?”

“Ik weet niet of we het gesprek over het gebruik van de grond met de pachters moeten voeren. De grond wordt gebruikt door mensen die er wonen en werken. Daar hoeven we nu niet aan te tornen. Hooguit kan het interessant zijn om er eens contact over te hebben. Maar het is de pachter die er zelf iets mee moet doen. De ontwikkelingen gaan snel, daar moeten we als diaconie niet tussen zitten.”

“Wet- en regelgeving zijn continu in beweging en vormen op zichzelf al een enorme uitdaging voor onze grondgebruikers.”

“We gaan niet rommelen met de pachtovereenkomst, want we zijn een betrouwbare partner. Zolang het financieel niet nodig is, houden we het zoals het is.”

Twee diaconieën, ten slotte, maakten duidelijk dat ze het bevorderen van een duurzaam bodemgebruik geen diaconale taak vinden.

“[O]m een bepaalde manier van grondgebruik te bevorderen, dat is geen diaconale taak. [...] Diaconie is niet voor denkbeelden, dat is een kwestie van cultuur, geen sociale nood. Je gaat als diaconie ook niet een concert van Mozart subsidiëren.”

1) Beleidsverlegenheid: kaders en handreikingen gewenst

Een kleiner deel van de respondenten wil zich op termijn gaan bezinnen op beleid ten aanzien van het gebruik van de grond, maar daartoe ontbreekt het hun momenteel aan kennis en kunde. Het gaat uitsluitend om diaconieën.

“We voelen ons zeer verantwoordelijk voor de grond, maar voelen ons ook vleugellam. Natuurlijk kunnen we voortgaan op de ingeslagen weg, maar we willen ons ook wel bezinnen.”

“[W]e willen als diaconie wel graag beleid maken op hoe we met de pachtgronden omgaan. Daarom kwam deze vraag op een goed moment. [...] Hier gaan we binnenkort verder over praten. We zijn er dus net aan toe.”

“De vraag die nu op tafel ligt, is of de diaconie doorgaat op de manier zoals ze dat altijd heeft gedaan, of dat nu gekozen moet worden voor een andere manier van grondbeheer. We staan klaar voor nieuwe visievorming, maar het ontbreekt ons aan kennis.”

“Wij zijn benieuwd naar de voorbeelden die het onderzoek oplevert en naar wat wij hier in de praktijk mee kunnen.”

Een aantal respondenten heeft behoefte aan een kader of een handreiking.

“We hebben ook handvatten nodig. [...] Zijn hier al handreikingen over? Dat zouden we graag vernemen.”

Eén respondent vindt dat het GCBB of GroeneKerken hierin het initiatief zou kunnen nemen.

“Er is in de werkgroep Beleggingen van het GCBB wel een gesprek geweest over beleggingen in grond. De conclusie was dat we er weinig kaders voor hebben. Voor de aandelen hebben we een helder kader, maar voor landerijen ontbreekt een dergelijk kader, en ook internationaal is er vrij weinig aansluiting te vinden. [...] Ik vind dat GroeneKerken en de kerken daar hand in hand moeten gaan om daar kaders voor te formuleren. Bijvoorbeeld dat je voorrang geeft aan bioboeren met een certificaat, en dat je daar de geliberaliseerde pacht voor gebruikt. Dat moet niet van de ligging van de kerk afhangen, en moet gelden voor alle kerken.”

Een ander is juist beducht voor een centrale rol voor GroeneKerken.

“Kaders zijn gewenst. Maar als je het aan GroeneKerken ophangt, ben ik bang dat het in een bepaald vakje terechtkomt. GroeneKerken kan wel een aanjaagfunctie hebben, maar pas op dat je mensen niet gaat afstoten. Het moet een bindende factor zijn, niet een polariserende.”

1) Op de drempel van beleidsvorming

Een tweetal diaconieën ondersteunt pachters die bezig zijn zich te bewegen richting biologische landbouw.

“Er is één pachter die hier¹³⁰ stappen in zet. Om hem te stimuleren, verhoogt de diaconie de pachtprijs niet.”

Een drietal diaconieën vertelde dat ze naar aanvang van concrete vragen op het punt staan met een (bredere) bezinning op het beleid te beginnen. In hun afwegingen spelen financiële, sociale en ecologische overwegingen een rol.

“We hebben ook een mooie weide van ruim 1 hectare, een dorpsweide. De vraag is op termijn wat we kunnen met die weide. Er ligt een [zorghotel] tegenover. [Met hen] was destijds afgesproken dat er jongvee in moest, dat is fijn voor de mensen die daar wonen, om naar te kijken. Maar het wordt ook gebruikt voor evenementen. Het is een weide die we graag inzetten voor het dorpsbelang. De vraag die nu op tafel ligt, is: wat kun je er nog meer mee? Sommigen zeggen: ‘Geld is het belangrijkste aspect van de grond, dus als die grond voor huizenbouw nodig is, verkoop het dan tegen een zeer gunstige prijs.’ Anderen zeggen dat je het groen in het dorp niet moet veranderen, dus dat bouwen met het oog op de leefbaarheid van het dorp geen optie is. Weer anderen stellen een tussenweg voor door de grond wel beschikbaar te stellen voor een [ouderenvoorziening]. Daar moeten we dus beleid voor maken.”

“Onlangs hebben we een verzoek van hen¹³¹ gehad om de pachters van de landbouwgrond [...] te vragen geen glyfosaat¹³² te gebruiken. Dit moet nog besproken

¹³⁰ Bedoeld wordt: in biologische landbouw

¹³¹ Van de werkgroep ‘Groene Kerk’.

¹³² Glyfosaat is de werkzame stof in veel pesticiden en onkruidverdelgers. De stof is ontwikkeld door het Amerikaanse bedrijf Monsanto, dat het onder de naam ‘Roundup’ op de markt bracht. De werkzame stof wordt door de plant opgenomen en tast de plant vanbinnen aan. Het gebruik van het middel

worden in het college. Ik denk dat we die boodschap wel willen afgeven, al ga ik ervan uit dat er nu geen gebruik van wordt gemaakt.¹³³ [...] Je moet wel terughoudend zijn: middelen zijn soms wel nodig om gewassen te beschermen, soms ben je afhankelijk van die middelen. Je kunt het altijd verzoeken, maar het is niet afdwingbaar.”

“Wij oriënteren ons momenteel op de vraag hoe we daarmee¹³⁴ om willen gaan. Die vraag is actueel geworden na een lokale ruilverkaveling en het aflopen van pachtcontracten. Daardoor is er ruimte om nieuwe pachtcontracten uit te geven. In dat nadenken spelen overwegingen van het Bijbelse begrip ‘rentmeesterschap’ een rol: ‘Hoe ben je als diaconie een goed rentmeester ten aanzien van de grond die je bezit?’ En kun je dat ook in de contracten vastleggen? Denk bijvoorbeeld aan criteria in de overeenkomst rond het telen van bloemen. Nu staat er ‘geen lelies’ en ‘tulpen maximaal eens per zes jaar’. Maar als je weet met hoeveel chemische bestrijdingsmiddelen de bollenteelt gepaard gaat, moet je dat dan willen? Je ziet ook akkerpercelen met randen met kruiden bijvoorbeeld. Is dat een optie om de biodiversiteit te bevorderen? Ook als de pachtprijs daarvoor omlaag moet? Een ander punt is de sociale component: hoe ga je met elkaar om, bijvoorbeeld als diaconie en pachters? Wil je daar zelf een rol in spelen of juist niet? En waarom?”

Eén diaken en één kerkrentmeester vertelden dat ze recent hebben overwogen om landbouwgrond die vrijkwam te verhuren aan een bedrijf dat er zonnepanelen op wilde plaatsen of om het beschikbaar te stellen voor de bouw van windmolens. Deze plannen zijn niet gerealiseerd, vanwege bezwaren van de rentmeester, de kerkenraad, het CCBB of de provincie.

“We hebben twee keer nagedacht over vragen van ondernemers om zonnepanelen te plaatsen op onze grond, maar dat is niet gelukt. Onze rentmeester adviseerde over beide aanvragen negatief, omdat er te veel haken en ogen aan zaten. Ook binnen de kerkenraad kwam er weerstand. Men was van mening dat je landbouwgrond niet moet onttrekken aan de voedselproductie.”

1) *Beleid geformuleerd*

Twee colleges van kerkrentmeesters en één diaconie hebben een beleidsplan opgesteld voor het biologisch of ecologisch beheer van de landbouwgrond. Het gaat om het college van kerkrentmeesters van de Hervormde gemeente Reduzum-Idaerd c.a., de diaconie van de Protestantse Gemeente in De Bilt en de diaconie van de Protestantse Gemeente in Winsum.¹³⁵ Omdat wij het beleid van deze colleges en de uitvoering ervan als ‘goede praktijken’ beschouwen, gaan we daar in de volgende paragraaf uitvoeriger op in.

Eén van de diaconieën, ten slotte, heeft in het reglement voor de huur van de volkstuinen regels opgenomen voor het gebruik van bestrijdingsmiddelen.

“Het gebruik van bestrijdingsmiddelen dient vooraf gemeld te worden bij de beheerder. Het gebruik is verboden, tenzij de diaconie na overleg met de beheerder, de commissie en de aangrenzende huurders toestemming heeft verleend.”

trekt de aandacht als (in het voorjaar) de vanggewassen worden gedood; de akkers kleuren dan oranje. De laatste jaren staat het middel in de publieke belangstelling vanwege een mogelijke relatie met het ontstaan van de ziekte van Parkinson. Dit verband is niet onomstotelijk aangetoond. De Europese Unie heeft agrariërs onlangs toegestaan om het middel vanaf 2024 nog tien jaar te gebruiken.

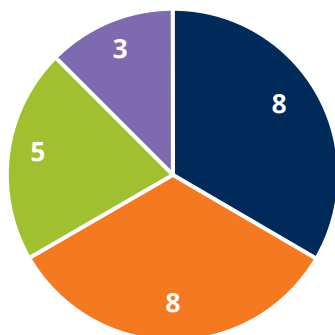
¹³³ Bedoeld wordt: van glyfosaat.

¹³⁴ Bedoeld wordt: met de vraag over het stimuleren van biologische landbouw of maatregelen die de biodiversiteit bevorderen.

¹³⁵ Deze gemeenten hebben geen bezwaar tegen het noemen van hun herkenbare details; hun projecten zijn eerder op diverse plaatsen in de publiciteit geweest.

1) Samenvatting

Het merendeel van de colleges die we hebben gesproken, heeft geen beleid geformuleerd ten aanzien van de wijze waarop de grond beheerd moet worden. Voor sommigen is dit de eerste keer dat ze met deze vraag geconfronteerd worden; anderen vinden het niet zinvol, omdat er binnen langdurige contracten weinig te beïnvloeden is en je beter de maatregelen van de overheden kunt afwachten. Een belangrijk deel van deze groep is bovendien van mening dat ze de pachter niet voor de voeten moeten lopen. Een kleiner deel van de respondenten heeft behoefte aan een beleidskader of handreikingen ten aanzien van een duurzaam beheer van de grond. Twee colleges hebben zich bezonnen op het beleid inzake het beheer van specifieke stukken grond. Bij de afwegingen spelen financiële, sociale, ecologische en spirituele motieven een rol. Drie colleges hebben integraal beleid geformuleerd.

- Geen beleidsvorming, wel interesse
- Geen beleidsvorming, en ook geen plan daartoe
- Op de drempel van beleidsvorming
- Beleid in uitvoering

Figuur 2 Beleidsvorming

5.2.13 Goede praktijken

In deze paragraaf beschrijven we de praktijken van twee colleges van kerkrentmeesters en van één diaconie, die al enige tijd volgens een beleidsplan een bepaalde omgang met de grond nastreven.

1) Reduzum-Idaerd: buiten de lijntjes

Het college van kerkrentmeesters van de Hervormde gemeenten Reduzum-Idaerd c.a.¹³⁶ kocht vanaf het begin van deze eeuw op redelijk grote schaal grond op. Afnemende inkomsten uit financiële beleggingen als gevolg van de dalende rente vormden hiervoor de aanleiding. Investeren in grond was volgens het college rendabeler. Intussen bezit de Friese kerk circa 200 hectare grond, met een rendement van circa 180.000 euro op jaarbasis. 'Dat leidde, mede aangevuld met de verkoop van grond voor woningbouw en dankzij de inzet van veel vrijwilligers' tot een 'zeer gezonde positie van de kerk'.¹³⁷ Op deze strategie kwam ook kritiek, onder meer van boeren. Die vonden dat de kerk hen 'eigenlijk beconcurrerde'.¹³⁸ De kerk dreef als speler op de grondmarkt de prijzen op. De boeren konden daar niet tegenop. Dit heeft het college aan het denken gezet. Na verschillende bezinningssessies hebben ze ervoor gekozen om het overschot op de begroting te investeren in milieu, energie en natuur. Over het laatste onderwerp zijn ze in gesprek gegaan met de agrariërs. Omdat ook dit college tegen beperkingen aan liep om binnen bestaande contracten wijzigingen aan te brengen, heeft het besloten een deel van de opbrengsten aan te wenden voor het subsidiëren van 'ecologische maatregelen', zoals natuurvriendelijk randbeheer, ecologisch slootbeheer en weidevogelvriendelijk landbeheer (niet bemesten, maximaal twee keer per jaar maaien en niet vóór 15 juni). Dit bevordert de biodiversiteit in de weilanden. Met deze subsidies compenseert de kerk het verlies aan opbrengsten van de boer die voor deze maatregelen kiest. De regeling is opengesteld voor alle agrariërs in de omgeving, dus niet alleen voor degenen die van de kerk pachten. De kerk besteedt jaarlijks circa 25.000 euro aan dit project. Wanneer de overheid een bepaalde door hen gesubsidieerde regeling overneemt, bedenken ze een aanvullende maatregel om die te subsidiëren.

¹³⁶ Zie ook: <https://www.reduzum.com/2019/03/15/kerk-reduzum-helpt-met-agrarisch-natuurbeheer/>, geraadpleegd op 11 oktober 2023; Jan Auke Brink, 'De kerk als groene rentmeester', *Friesch Dagblad*, 18 september 2021; Saskia van Westhreenen, 'Reduzum "voorbeeld van duurzame pacht"', *Leeuwarder Courant*, 15 maart 2019.

¹³⁷ Brink, 'De kerk als groene rentmeester', p. 10.

¹³⁸ *Ibidem*.

2) De Bilt: bezint eer gij begint

Omdat ze een 'groene kerk' zijn, hebben de samenwerkende diaconieën van de protestantse gemeente van de Oosterlichtkerk in Bilthoven en de Dorpskerk in De Bilt in de afgelopen jaren beleid opgesteld ten aanzien van het verduurzamen van de kerkelijke gebouwen, van de grond rondom de kerkgebouwen en van de landbouwgrond die zij verpachten.¹³⁹ Dit heeft geleid tot een gedetailleerd beleidsplan. Hierin staan de maatregelen om de kerkelijke gebouwen te verduurzamen, de wijze waarop de kerktuin op een natuurvriendelijke wijze kan worden ingericht en hoe overvloedig regenwater uit de aanliggende woonwijk kan worden opgevangen in een zogenaamde wadi. Ook heeft de diaconie mogelijkheden geformuleerd voor de wijze waarop op termijn de landbouwgrond op duurzame wijze zou kunnen worden gebruikt.

"In de diaconie hebben we vanuit dat kader gekeken naar de opties. We kwamen op een voedselbos, een volkstuintencomplex, een biologisch volkstuintencomplex, een volkstuintencomplex met tiny houses of het verpachten aan een biologisch landbouwbedrijf."

De ideeën ten aanzien van de landbouwgrond konden ze pas realiseren toen door omstandigheden het pachtcontract van een van de percelen afliep.

"[...] Ik fiets weleens en ik weet waar een aantal biologische boeren zitten, en toen ben ik een erf op gefietst, waar ik iemand zag staan en vroeg ik: 'Hebben jullie een kwartiertje voor me? Zouden jullie land kunnen gebruiken?' 'Ja, heel graag,' zeiden ze, 'voor ons biologische bedrijf hebben we extra grond nodig. Dit is een geschenk uit de hemel!' Dat hebben we toen geregeld. Het boerenechtpaar is samen diaken in een andere kerk. Ze hadden de omslag naar biologisch al acht of negen jaar geleden gemaakt, vanuit hun geloof. Zo kwam alles bij elkaar. Onze doelen, hun doelen."

Wanneer een van de andere pachtcontracten afloopt, zal de diaconie ook voor die grond vanuit haar beleidsplan een bestemming zoeken.

3) Winsum: een win-winconstructie

De protestantse gemeente in Winsum heeft net als de vorige twee gemeenten een bezinningstraject doorlopen rond het thema duurzaamheid. De noodzakelijke verbouw van het kerkgebouw was voor deze gemeente hiertoe de aanleiding. Ze namen toen het besluit om het vermogen van de kerk aan te wenden voor het volledig energie-neutraal maken van het kerkgebouw.¹⁴⁰ Toen dat naar tevredenheid uitgevoerd was, kwam er een andere vraag op de agenda: zouden we ook met het andere vastgoed van de kerk, namelijk de 7 hectare landbouwgrond, een stap kunnen zetten richting duurzaamheid?¹⁴¹ Om de mogelijkheden daartoe te verkennen, is een van de gemeentelieden, Hille Meetsma, gevraagd om projectleider te worden. Meetsma heeft samen met anderen een plan opgesteld waarin verschillende doelstellingen gecombineerd worden: financiële, sociale, ecologische en spirituele. Voor wat betreft de financiële doelstelling maakte de projectleider een opzet om op een deel van de grond tiny houses te bouwen voor de verhuur. De opbrengst van de huur gaat een veelvoud zijn van de normale pacht opbrengst. De tiny houses bieden een welkome aanvulling op het woningaanbod voor mensen met een kleine beurs. De bedoeling is dat de bewoners van een deel van de tiny houses een gemeenschap vormen. Zo krijgt het project ook een sociale doelstelling. Op het overgebleven land komen een educatieve tuin, een inspiratietuin, een voedselbos en – op termijn – een windmolen voor de stroomvoorziening van het dorp. Hiermee wordt invulling gegeven aan de ecologische en spirituele doelen, en kan de kerk, ook als de geloofsgemeenschap kleiner wordt, voor de samenleving van waarde blijven. Het voorwerk is inmiddels gedaan, potentiële huurders staan op de wachtlijst, de begroting is rond. Voordat het project kan worden gerealiseerd, zullen er nog diverse procedures doorlopen moeten worden.

¹³⁹ Zie ook: Kees Posthumus, 'Tevreden runderen op grond van de kerk', *Kerk Magazine*, juni 2023.

¹⁴⁰ Zie: 'Duurzame verbouwing Kerk te Winsum', <https://youtu.be/ungvGI-xZhc>.

¹⁴¹ Zie ook: <https://dvh.nl/groningen/Protestantse-kerk-in-Winsum-bouwt-ecologisch-wijk-Terra-Nova-28454290.html>; 'Groene kerk in de praktijk: Tiny Houses in Winsum', *Groene kerk in de praktijk (blog)*, 29 juni 2023, <https://groenekerken.nl/groene-kerk-in-de-praktijk-winsum>; Maaike van Houten, 'Op de grond van de kerk in Winsum komen tiny houses en een voedselbos', *Trouw*, 11 maart 2024, <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/op-de-grond-van-de-kerk-in-winum-komen-tiny-houses-en-voedselbos-b040653d/>. Petra Noordhuis, 'Deze kerk bouwt een ecologische wijk met veertig tiny houses. "De woningnood is hoog"', *Nederlands Dagblad*, 28 mei 2024, <https://www.nd.nl/nieuws/klimaat/1225803/deze-kerk-bouwt-ecologische-wijk-met-veertig-tiny-houses->; Peter van Houweling, 'Moeten kerken hun verpachte grond verduurzamen?', *De Landeigenaar. Vakblad van de FPG voor beheer van het buitengebied*, juli 2024.

4) Verschillen en overeenkomst

Als we de goede praktijken vergelijken, kunnen we vaststellen dat er bij alle drie een heel verschillende aanpak is gekozen. Die verschillen worden ingegeven door de lokale omstandigheden en de ambities van de 'kartrekkers'. Er is ook een belangrijke overeenkomst: in alle gevallen ligt een doordacht beleid aan de basis van een goede praktijk. Met name de casus-De Bilt laat zien dat het formuleren van een ambitie de ogen opent voor kansen en de mogelijkheid om die aan te grijpen als ze zich lokaal voordoen. Dat de desbetreffende kerken een groene kerk zijn, heeft als een katalysator gewerkt. Het is de onderzoeker ten slotte opgevallen dat de actoren in alle drie de casussen gekenmerkt worden door lef, eigenzinnigheid, creativiteit en gedrevenheid.

5.2.14 Ideeën voor de toekomst

We hebben de respondenten ook gevraagd naar hun ideeën voor de toekomst. Het is niet verbazingwekkend dat het grootste deel van de respondenten voor de kerk geen rol ziet als initiatiefnemer in het bevorderen van een duurzaam gebruik van de grond.

"We willen zeker meedoen, mits het in het belang is van alle partijen. Maar we nemen niet het initiatief. Op dit moment is er veel in beweging in het landelijk gebied. We wachten de voorstellen van onze overheden wel af."

Een kleiner deel van de respondenten heeft daar echter wel ideeën over, zij het dat ze die nog niet binnen de colleges hebben besproken. Dromend over de toekomst zien sommigen perspectief in samenwerking met andere partijen. Een van de respondenten wierp het idee op om alle grond die vrijkomt uitsluitend in natuurbescherming uit te geven. Een diaken suggereerde een deel van de opbrengsten aan een regionale vereniging voor agrarisch natuurbeheer te schenken.

"Die subsidiëren boeren om natuurinclusieve maatregelen als bijenlinten en akkerranden aan te leggen. Waarom zouden we zelf het wiel uitvinden?"

Een andere diaken opperde de mogelijkheid een deel van de opbrengsten te schenken aan een lokale natuurbeschermingsvereniging die met een natuurontwikkelingsproject is begonnen.

"Hier bij [woonplaats] ligt de [naam natuurgebied]. Het is aangekocht door [een natuurbeschermingsvereniging] en door de gemeente [woonplaats] aangewezen als natuurontwikkelingsgebied. Daar zou ik als kerk best eens iets in willen investeren. We zouden met het bestuur van [natuurbeschermingsvereniging] eens in gesprek kunnen gaan. Kunnen we die de opbrengsten van een van onze kavels niet schenken aan die stichting, ter compensatie van de overige gronden, die intensief gebruikt worden. Dit zijn allemaal nog toekomstgedachten, met niemand nog besproken, maar toch."

Een drietal respondenten gaf te kennen ervoor open te staan om met boeren afspraken te maken over een verlaging van de pachtprijs in ruil voor natuurinclusieve of weidevogelvriendelijke maatregelen.

"Dat zien we wel voor ons: het beïnvloeden van boeren om zich richting een duurzamere landbouw te bewegen, met respect voor hun autonomie en waar nodig met financiële steun."

Hoe dat moet, weten de respondenten nog niet. Een tweetal respondenten neemt zich tijdens het interview voor hierover met de rentmeester contact op te nemen.

"[H]ij¹⁴² zou in een transitie naar een andere omgang met de grond misschien wel een fantastische rol kunnen spelen."

¹⁴² Bedoeld wordt: de rentmeester.

Twee diaconieën legden de optie op tafel om op termijn het land te verkopen aan Land van Ons¹⁴³. Dan blijft het land als landbouwgrond in gebruik, op een ecologisch verantwoorde manier.

'Als je verkoopt, ga dan met Land van Ons praten. Ze zijn het spiegelbeeld van Natuurmonumenten. Die hebben dat honderd jaar geleden gedaan: grond gekocht om er natuur van te maken. Maar dit is eigentijds. Grond kopen om er een duurzame agrarische bestemming aan te geven. Het kan echt, verantwoord beheer van de grond. Maar ga dan met een professionele organisatie in zee. Je geeft het land dan door aan een goede organisatie, dan is het voor zeer lange tijd geborgd en jij krijgt de cash in handen voor andere diaconale doelen en je bent meteen van veel sores af.'

5.2.15 Verkoop

We hebben de respondenten specifiek gevraagd of zij van plan zijn in de toekomst hun grond te verkopen. Geen van de respondenten is dat van plan, althans niet op korte termijn. Een aantal respondenten vertelde dat zij deze discussie wel gevoerd hebben in het college, maar ze zijn daar niet toe overgegaan. De belangrijkste reden om dat niet te doen is dat de grond een betrouwbare bron van inkomsten is en dat het beheer nauwelijks onderhoud met zich meebrengt. Een enkeling is van mening dat de inkomsten uit financiële beleggingen ook worden overdreven.

"Als je het land verkoopt en je zet het op de bank of in defensieve duurzame beleggingen, wordt het niet veel hoger."

Alle kerkrentmeesters meldden dat verkoop voor hen pas gaat spelen als de financiële situatie van de kerk daarom vraagt.

"Op lange termijn zal dat wellicht nodig zijn om financieel rond te komen. Dus in de verre toekomst zou dat een optie kunnen zijn."

"Mogelijk gaan we later verkopen, als de nood aan de man komt."

Het overgrote deel van de geraadpleegde diaconieën is niet van plan grond te verkopen. Ze beschouwen de grond als een betrouwbare belegging of vinden dat verkopen op gespannen voet staat met de intentie van de erflater.

"Nee, daar is geen aanleiding voor. Willen we verkopen, dan moeten er wel heel rare dingen gebeuren."

"Investeren in grond is een veilige belegging, ook gezien de stijging van de grondprijzen. Als je gaat beleggen, weet je ook niet wat dat oplevert."

"Nee. Dan zouden we geen recht doen aan het testament. Bij verkoop moet er altijd nieuwe grond teruggekocht worden."

Verschillende respondenten voegden eraan toe dat je je invloed op het beheer van de grond uit handen geeft als je hem verkoopt.

"Je hebt ook een verantwoordelijkheid voor de regio en de boeren hier"

Een enkeling sluit verkoop op lange termijn niet uit, omdat investeren in financiële beleggingen de diaconie slagvaardiger maakt.

"Niet te veel grond bezitten maakt je slagvaardig in tijden van verandering."

Twee colleges hebben te maken gehad met onteigening door de burgerlijke gemeente. Van de inkomsten hebben ze destijds nieuwe landbouwgrond aangekocht.

5.2.16 Kritische stemmen

Een aantal respondenten leverde kritisch commentaar op de veronderstelde ideologie die aan ideeën over duurzame landbouw ten grondslag ligt.

¹⁴³ Zie noot 13.

Een van de respondenten, een landbouwingenieur, richtte zijn pijlen op de 'groene ideologie', zoals hij dat noemt. Naar zijn overtuiging wordt het debat over duurzame landbouw versimpeld tot een tegenstelling tussen een dogmatische natuuropvatting vanuit de milieubeweging en een technologische benadering die enkel economisch gedreven zou zijn. In de huidige cultuur wint het eerste standpunt nu aan kracht, en 'groene kerken' lijken daar klakkeloos in mee te gaan. *'Het monopolie van de definitie van duurzaamheid kan niet bij de milieubeweging of de 'groene kerk' liggen.'* De respondent vindt dat je niet argeloos mee moet gaan in het idealiseren van natuur, want daarmee zet je de deur open voor bedenkelijke ideeën over 'het ecologisch draagvlak van de wereld' en de daaraan verbonden oproep tot minderen:

"[dat impliceert] niet alleen minder consumptie, maar ook minder mensen."

"Als je scherp kijkt naar de ideologische onderbouwing van veel initiatieven op het gebied van duurzaamheid, dan kom je zomaar op een troebel spoor terecht, dat technologieonvriendelijk is."

Een christelijke theologie van de landbouw zou volgens hem recht moeten doen aan de verworvenheden van de groene revolutie, met aandacht voor gewasveredeling en geavanceerde landbouwtechnologie. Zonder die innovaties zouden veel meer mensen dan nu het geval is nog steeds met armoede en honger geconfronteerd worden. Voor hem geen romantiek van het boerenbedrijf van een eeuw geleden: *[D]at was ploeteren, armoede, kinderarbeid en een slechte levensverwachting.* Hij pleit voor een genuanceerde benadering, waarbij op een rationeel onderbouwde, niet ideologisch gedreven manier gezocht wordt naar een balans tussen welzijn voor mens en natuur.

"Het is belangrijk om in het gesprek over grond een open blik te houden. [...] Je kunt techniek en natuur, intensieve en extensieve landbouw niet tegen elkaar uitspelen. Biodiversiteit is bijvoorbeeld niet per se gebaat bij de vermenging van landbouwfuncties. Je kunt beter bepaalde delen intensief beheren en andere delen volledige extensief. Mijn punt is: je moet niet dogmatisch zijn. Kunstmest is niet per se slecht, gewasbeschermingsmiddelen ook niet. We dragen een verantwoordelijkheid voor de natuur, maar de natuur is niet altijd gebaat bij minder, minder, minder. Verantwoordelijk omgaan met de aarde vraagt om afgewogen beleid, niet om dogmatisme."

Een tweede respondent, oud-waterschapsbestuurder en voormalig lid van de pachtkamer, is kritisch op de vooronderstellingen van het onderzoek dat biologische landbouw of constructies als Herenboeren¹⁴⁴ of Land van Ons¹⁴⁵ een reëel perspectief zijn voor agrariërs¹⁴⁶. Volgens hem bestaat er momenteel geen goed verdienmodel voor de transitie naar duurzame landbouw. De grondprijzen zijn veel te hoog en de landbouwsubsidies te laag. Boeren zonder investeringsruimte kunnen die omslag niet maken. Met het stimuleren van allerlei idealistische initiatieven help je de boeren niet.

Een derde stoort zich aan de dominantie van welbespraakte mensen met duurzame idealen.

"Het debat wordt overklast door mensen met hoge duurzame idealen. Maar de keerzijde wordt vaak onvoldoend belicht. Wat ik lees in de krant is niet altijd de hele waarheid. Het verhaal van de leliekwekers zelf, hoe zij tegen bestrijdingsmiddelen aankijken, daar hoor je nooit wat over. Dat maakt de discussie heel lastig."

5.2.17 Theologische overwegingen

De respondenten is ook gevraagd naar de theologische motivatie om al of niet iets te ondernemen ten aanzien van een duurzaam beheer van de grond. De diakenen en kerkrentmeesters die daar de noodzaak of mogelijkheden niet van zagen, gaven daarvoor geen theologische onderbouwing. De meeste andere respondenten noemden ook geen specifieke theologische overwegingen.

¹⁴⁴ Zie noot 14.

¹⁴⁵ Zie noot 13.

¹⁴⁶ Respondent verwijst naar het interview met twee leden van het onderzoeksteam Grond in het tijdschrift Nieuwe Oogst: Johan Boonen, 'Rentmeesterschap geldt voor hele maatschappij', Nieuwe oogst, 28 oktober 2023, <https://www.nieuweoogst.nl/nieuws/2023/10/28/rentmeesterschap-geldt-voor-hele-maatschappij>.

“Er is geen beleid en er zijn ook geen specifieke theologische of diaconale overwegingen.”

Een vijftal respondenten maakte duidelijk dat het concept rentmeesterschap voor hen een rol speelt bij hun overwegingen. Het betreft in alle gevallen colleges die zich al bezinnen op een duurzaam beheer van hun landbouwgrond.

“In dat nadenken spelen overwegingen van het Bijbelse begrip rentmeesterschap een rol, hoe ben je als diaconie een goed rentmeester ten aanzien van de grond die je bezit?”

Rentmeesterschap betekent voor die respondenten vooral dat ze de grond goed moeten doorgeven aan de volgende generatie.

“Je bent rentmeester. Dat betekent dat je het niet moet opmaken, maar dat je de grond op een goede manier door moet geven aan de volgende generatie. De grond is niet van ons, maar we beheren die tijdelijk.”

Sommigen verwoordden dat de zorg voor de grond voor hen een maatschappelijke plicht is, waarvoor het geloof een inspiratie vormt.

“Goed rentmeester zijn van deze aardbol, dat sowieso. In die zin heeft het wel met geloof van doen. Het¹⁴⁷ is een soort van extra stok achter de deur bij je maatschappelijke plicht, als rentmeester. Het is onze overtuiging, die in de Bijbel is verankerd.”

“Diaconie gaat over honger lenigen, naakten kleden, vluchtelingen helpen, armoede bestrijden. Geloof gaat ook om het persoonlijke heil, waar je voor mag bidden. Het is als met het kruis: verticaal en horizontaal: de relatie met God en die met mensen. In de diaconie nemen we het duurzaamheidsbeleid mee in de horizontale dimensie, de verantwoordelijkheid voor mensen en voor de natuur.”

Drie respondenten gaan uitvoeriger in op wat volgens hen het achterliggende probleem is van christelijke theologie als het gaat over de omgang met de niet-menselijke medeschepselen. Naar hun idee is de vigerende opvatting van de ‘mens die boven de andere schepselen staat’ mede oorzaak van de ecologische problemen. Zij pleiten voor een andere theologische visie, waarin de mens onder of naast de andere schepselen staat.

“Impliciet heeft [ons beleid] wel te maken met een gelovige visie op het kijken naar de wereld. Maar we zitten wat dat betreft een beetje met het verkeerde geloof. Ik bedoel, als je kijkt naar wat er in Genesis 1 staat, dat we moeten heersen over de aarde. [...] We denken in termen van exploitatie, maar niet in termen van wat de grond ons in andere zin brengt. Het maakt uit met welk perspectief je kijkt naar deze wereld. Staat de mens centraal en zit de wereld daaronder? Ik denk inmiddels dat we dat zo langzamerhand een keer moeten omdraaien. Eerst zijn de andere schepselen geschapen, de planten en de dieren, de kleine diertjes en de schimmels. De mens kwam als laatste en is in die zin het laagste van de schepping. Zonder die kleine diertjes en schimmeltjes kunnen wij mensen niet eens bestaan.”

Volgens een andere respondent is er behoefte aan een ‘holarchische’ visie. Daarmee bedoelt ze dat scheidingen tussen het spirituele, sociale, biologische en economische in de afgelopen decennia als grenzen zijn opgevat, waardoor deze domeinen gescheiden compartimenten zijn geworden. Daarom wordt de samenhang van al het leven op aarde benaderd vanuit de delen en niet vanuit het geheel.

“Het spirituele, sociale, economische en biologische vormen één geheel. Er wordt nu wel gesproken over een integrale afweging ten aanzien van grond, landbouw en natuur, maar

¹⁴⁷ Bedoeld wordt: het geloof.

dan is er nog de vraag hoe een dergelijke integrale afweging wordt gemaakt. Vanuit het geheel, of vanuit de delen?"

Volgens dezelfde respondent zitten ook theologen hierdoor opgesloten in hun eigen domein.

"Theologen weten niet goed waar het over gaat in de economie, landbouw en natuur. Als je er niks van weet, weet je ook niet wat je er vanuit een gelovig perspectief over kunt zeggen. Dan komt geloof los te staan van de werkelijkheid. Misschien zit daar wel een oorzaak van de ontkerkelijking. [...] Wij zouden graag een visie hebben op basis van de diverse perspectieven – spiritueel, ecologisch, sociaal en economisch – vanuit het geheel, in samenhang met elkaar."

De behoefte aan een theologische doordenking van de samenhang tussen geloof, economie en ecologie wordt ook door enkele anderen gedeeld.

"Grond is een mooi aanknopingspunt om na te denken over de economie. Hoe kun je een hersteleconomie mogelijk maken, ook voor de grond? Dat vraagt om een heel ander model van economie. Ik denk dan bijvoorbeeld aan de oude ideeën over de economie van het genoeg uit de jaren tachtig, van Goudzwaard en De Lange. Het is de roeping van de kerk om dat opnieuw te doordenken."

Theologische motieven speelden bij de meeste respondenten dus geen rol in de overwegingen. Een kleiner deel van de respondenten verwees (vaak in globale zin) naar het concept rentmeesterschap. Een drietal respondenten gaf te kennen dat er theologisch een achterstand is op het doordenken van de rol van grond. Zij maakten hun behoefte kenbaar aan een hernieuwde theologische doordenking van de positie van de mens te midden van andere schepselen en een herwaardering van een kritisch-theologische visie op de economie.

5.3 Conclusies

- 1) PKN-gemeenten bezaten in 2010 naar schatting 27.000 hectare landbouwgrond. De huidige omvang zal daar ongeveer mee overeenkomen. Twee derde wordt beheerd door colleges van kerkrentmeesters en een derde door diaconieën. De kerken hebben dit deels verkregen uit schenkingen van gemeenteleden. Een klein deel is recent aangekocht. De landbouwgrond wordt verpacht aan agrariërs. PKN-gemeenten die aangesloten zijn bij het netwerk GroeneKerken bezaten in 2010 circa 4.000 hectare, waarvan driekwart beheerd werd door kerkrentmeesters en een kwart door de diaconie.
- 2) 'Groene kerk' zijn, betekent voor de respondenten dat zij zich geïnteresseerd hebben aan het verduurzamen van de kerkelijke gebouwen, zuinig omgaan met energie en zo mogelijk biologische producten gebruiken. Ze stimuleren hun gemeenteleden om verantwoord met de grondstoffen van de aarde om te gaan, door daar aandacht voor te vragen in kerkdiensten en in kerkbladen. In een deel van deze kerken leidt de werkgroep een slapend bestaan. De werkgroepen 'Groene Kerk' staan voor de vraag hoe ze de volgende stap kunnen zetten: bij gemeenteleden het bewustzijn vergroten van de urgentie van het verlies van biodiversiteit, klimaatverandering en milieuvervuiling. Zij weten niet goed hoe ze een breder draagvlak in de geloofsgemeenschap kunnen creëren om ook de levensstijl te veranderen. Een deel is hier terughoudend in, omdat de thematiek kan leiden tot polarisatie. Het beheer van de grond is in de meeste gevallen geen aandachtsgebied van de werkgroep 'Groene Kerk'.
- 3) Voor de colleges van kerkrentmeesters en de diaconieën is het verpachten van hun landbouwgrond primair van belang om financiële inkomsten te verkrijgen. In lijn met de bestemming van het legaat besteden de colleges van kerkrentmeesters de opbrengsten aan de exploitatie van de kerk en de diaconieën aan diaconale doeleinden. De diaconieën zijn wendbaarder in de keuze voor de bestemming van de opbrengsten dan de colleges van kerkrentmeesters.
- 4) De landbouwgrond is uitgegeven in een combinatie van reguliere pacht, erfpacht en geliberaliseerde pacht. Het merendeel van de contracten is langjarig (reguliere pacht en erfpacht), een kleiner deel kortdurend (geliberaliseerde pacht). Bij uitzondering is een pachter lid van de eigen geloofsgemeenschap. De eigenaren kennen hun pachters meestal wel, soms van nabij, soms alleen van naam. De meeste eigenaren laten het beheer over aan een rentmeester. De eigenaren hechten aan een goede relatie met hun pachters, zeker als het boeren uit de omgeving zijn.

- 5) Het grootste deel van de verpachte landbouwgrond wordt door de pachters gebruikt voor veeteelt, een kleiner deel voor akkerbouw. Een drietal diaconieën verhuurt grond voor volkstuinen.
- 6) Hoewel de meeste eigenaren niet exact weten hoe de pachter de grond gebruikt, kan toch geconcludeerd worden dat het overgrote deel van de grond op gangbare manier wordt gebruikt. Een klein deel van de pachters past biologische landbouw toe. Het vermoeden is dat een aantal pachters maatregelen neemt om hun landbouwpraktijken te verduurzamen.
- 7) Ongeveer twee derde van de respondenten heeft (nog) niet nagedacht over de wenselijkheid en mogelijkheid om een bepaalde manier van het gebruik van de grond te stimuleren. De helft van deze groep staat daar wel voor open en heeft er ook ideeën over, maar zij stellen zich terughoudend op vanwege praktische bezwaren. De andere helft is van mening dat kerken zich hier niet mee bezig moeten houden: het heeft geen zin, omdat de langjarige contracten daar geen ruimte voor bieden; het heeft te weinig impact en ze willen de pachter niet voor de voeten lopen. Een kwart van de respondenten – uitsluitend diaconieën – staat op de drempel van beleidsvorming. Ze verbinden dit met het feit dat ze een 'groene kerk' zijn. Twee diaconieën steunen pachters die toewerken naar een biologische bedrijfsvoering door de pacht prijs niet te verhogen. Het ontbreekt hun hiertoe aan kennis en goede voorbeelden. Twee colleges van kerkrentmeesters en één diaconie hebben hun beleid ten aanzien van een duurzaam gebruik van de grond concreet uitgewerkt en brengen dit al in de praktijk. De onderlinge verschillen tussen deze 'goede praktijken' zijn aanzienlijk; de lokale omstandigheden van de kerk blijken van grote invloed op de wijze waarop een goede praktijk vorm krijgt.
- 8) Geen van de respondenten overweegt op korte termijn de grond te verkopen.
- 9) Respondenten die duurzame landbouw (willen) stimuleren, verwijzen voor een theologische motivatie expliciet naar het concept rentmeesterschap: de opdracht van God om goed voor de schepping te zorgen en de verantwoordelijkheid om de grond in goede staat aan de volgende generatie over te dragen. Enkele respondenten vinden dat de huidige theologische legitimatie aan herziening toe is. Zij pleiten voor een visie waarin vanuit het geheel van de schepping wordt gedacht en waarin de mens naast en niet boven de andere schepselen staat.

6. Reflectie

Voordat we de adviezen voor vervolgonderzoek formuleren, volgt eerst een reflectie op de resultaten van dit onderzoek. Dat doen we aan de hand van de diverse factoren die volgens de respondenten van belang zijn als het gaat om de omgang met de grond.

6.1 Theologisch

De theologische reflectie van de respondenten op het bezitten en verpachten van landbouwgrond door kerken lijkt op het eerste gezicht beperkt. Het concept rentmeesterschap komt weliswaar aan de orde, maar slechts in globale termen. Theologische thema's¹⁴⁸, zoals eigenaarschap, wat de schenkingsintentie voor de kerk betekent, sociale gerechtigheid (medemenselijkheid) en ecotheologische overwegingen (medeschepselijkheid) komen zijdelings aan de orde. Bij nadere analyse van de wijze waarop de eigenaren het gebruik van de grond verantwoorden, verschijnt echter een impliciete theologie. De notie van verantwoordelijkheid speelt hierin een centrale rol. Als rentmeesters voelen de respondenten zich verantwoordelijk voor de grond die zij (van God?) in bruikleen hebben. Ze handelen conform de intentie van de erflaters. Ze zetten de pachtopbrengst in voor mensen in nood. Ze streven niet naar een maximaal rendement uit de pacht, omdat ze zich verantwoordelijk weten voor het welzijn van de pachter. Ze voelen zich verantwoordelijk voor de toekomst van de geloofsgemeenschap en willen graag dat kerk en geloof in de sociale gemeenschap een rol blijven spelen. Ze voelen zich verantwoordelijk voor de voedselproductie en vragen zich af hoe ze kunnen bijdragen aan natuurbehoud en het herstel van biodiversiteit. Ten slotte voelen zij zich verantwoordelijk om de grond 'goed door te geven' aan de volgende generatie. De grond is een verbinder. De lokale kerk, de leden van de geloofsgemeenschap, boeren, rentmeesters, consumenten van voedsel, mensen in nood (dichtbij en veraf), dieren, planten, voorgaande en toekomstige generaties, begraven doden, nabestaanden en het cultuurlandschap – zij zijn met de grond verweven. De respondenten tonen zich hier in meer of mindere mate van bewust te zijn. Om het plechtig te zeggen: kerkelijke pachters zoeken als rentmeesters naar het heil met en voor alle schepselen aan wie zij via de grond verbonden zijn.

Deze interpretatie opent een perspectief op een relationeel theologische doordenking van het grondbezit van kerken. Een dergelijke benadering sluit aan bij de opvatting van 'diaconaat' als 'dienstbaarheid aan een gemeenschap van vrede, gerechtigheid en heil van de schepping'.¹⁴⁹ De erkenning en waardering van de verwevenheid van de grond met mensen, dieren, planten en micro-organismen zijn diaconaal-theologisch altijd verbonden aan de notie van 'ons dagelijks brood', die haar diepste betekenis krijgt in de maaltijd van de Heer.¹⁵⁰ Waar de vruchten van de aarde worden aangedragen, ontvangen, gezegend, gebroken, gedeeld en samen genoten, wordt de gemeenschap van vrede belichaamd. De maaltijd is de plaats voor de dankzegging aan God, voor dankbaarheid voor het wonder van grond, water, licht, koolstof en zuurstof, voor planten en dieren, voor agrariërs en voor alle anderen die voor het voedsel zorgen. De gezamenlijke maaltijd wekt het verlangen op naar een nieuwe wereld van recht en gerechtigheid.

In het licht van dit perspectief kunnen de volgende reflecties gelezen worden.

6.2 Financieel

De primaire doelstelling van de pacht bleek het financiële rendement te zijn. Het overgrote deel van de eigenaren gaat echter niet voor een maximaal rendement, maar neemt genoegen met een bescheiden nettoresultaat. Men overweegt evenmin om de grond te verkopen, de waardevermeerdering te verzilveren en de opbrengsten te beleggen in obligaties of aandelen. Geld is geen doel, maar een middel. Als bron van geld komt de grond als 'samenwerkings-partner' in beeld om andere doelen te realiseren. Financiële motieven blijken ingebed in andere motieven die verbonden zijn met de missie van de geloofsgemeenschap. Diaconieën lijken overigens meer speelruimte te hebben dan colleges van kerkrentmeesters om hun pachtbeleid bij te stellen, ook als dat zou leiden tot minder inkomsten. Of deze hypothese klopt en wat de gevolgen daarvan kunnen zijn, zou in vervolgonderzoek getoetst moeten worden.

148 Zie paragraaf 3.1, *Grond in theologisch perspectief*.

149 Christiaan Hogenhuis, 'Diaconaat en duurzaamheid', in *Diaconaal doen doordacht: Handboek Diaconiewetenschap, onder redactie van Hub Crijns e.a.* (Utrecht: Kok, 2018), pp. 174-191.

150 Zie voor deze opvatting bijvoorbeeld: Tromp, 'In bruikleen'; Rodolfo Gaede Neto, 'Sharing the Body of Christ', in *The Diaconal Church, onder redactie van Stephanie Dietrich e.a.* (Oxford: Regnum Books International, 2019), pp. 97-111; Erica Meijers, 'Come and Eat: Table Fellowship as a Fundamental Form of Diakonia', *Diaconia* 10, nr. 1 (2019): pp. 85-111; World Council of Churches, *Called to Transformation. (Genève: WCC Publications, 2022)*, hoofdstuk 5; Guus Timmerman, 'Vierend delen - delend vieren', in *Vieren en delen: De verhouding tussen liturgie en diaconie, onder redactie van Gerard Rouwhorst en Louis van Tongeren (Abdij van Berne: Bernedia, 2019)*, pp. 169-183. onder redactie van Stephanie Dietrich e.a. (Oxford: Regnum Books International, 2019).

6.3 Historisch

Het feit dat de grond uit erfenissen verkregen is, impliceert voor veel eigenaren dat ze de grond niet mogen verkopen en dat ze de opbrengsten moeten besteden conform de intentie van de gever. De religieuze motieven voor de schenkingen zijn niet aan de orde geweest. Om de morele verantwoordelijkheid van de eigenaren beter te kunnen begrijpen, is historisch onderzoek naar de herkomst van de grond gewenst.

6.4 Juridisch

De beperkte mogelijkheden om binnen de langdurige pacht een pachter te stimuleren tot een bepaalde manier van grondbewerking, leiden tot een afwachtende houding bij veel eigenaren. Net als de grond zelf zijn de eigenaren geduldig; ze nemen de tijd. Zij hechten aan hun autonomie en zijn terughoudend ten opzichte van landelijke voorschriften. Dat het hun aan expertise en tijd ontbreekt, verklaart dat de meesten het beheer hebben uitbesteed aan een rentmeester. De indruk bestaat dat dit de afstand tussen de eigenaren en de pachters en de grond vergroot. In dit onderzoek is gesproken óver de rentmeesters en niet mét hen. Het is belangrijk dat hun stem in vervolgonderzoek ook gehoord wordt. Bij vervolgonderzoek dient men rekening te houden met de autonomie van de eigenaren, hun beperkte expertise en tijd, de beperkte mogelijkheden binnen de pachtconstructies en het ritme van de grond. Het vergroten van de kennis over de mogelijkheden om binnen bestaande pachtconstructies met pachters in gesprek te gaan over het gebruik van de grond kan deel uitmaken van vervolgonderzoek.

6.5 Sociaal

Een aanzienlijk deel van de eigenaren benadrukte dat zij zich verantwoordelijk voelen voor het welzijn van de pachters *in de omgeving*. Zij dragen graag bij aan de sociale cohesie en willen in de omgeving bekendstaan als een betrouwbare partner.

De stem van de pachters is in dit onderzoek alleen via de eigenaren gehoord. Gezien het belang dat de respondenten hechten aan een goede relatie met de pachters is het belangrijk dat juist zij in vervolgonderzoek een prominente plaats krijgen. Als vervolgonderzoek een relationele invalshoek krijgt, dient overwogen te worden om te beginnen bij de pachters: wat is hun situatie, wat zijn hun wensen en hun mogelijkheden, en hoe kan de kerk als eigenaar met hen samenwerken?

6.6 Ecologisch

Als 'groene kerken' hebben de deelnemende kerken zich gecommitteerd aan een ecologische ambitie. Men deelt de zorgen rond afname van biodiversiteit, milieuvervuiling en klimaatverandering. Dat de grond zelf ook een appel op hen doet, is voor zeker de helft van de respondenten een nieuw inzicht. De meerderheid ziet voor zichzelf geen rol in de transitie naar duurzame landbouw. Bij de colleges die daar wel over willen nadenken, ontbreekt de kennis over de staat van de grond en over de vorm waarin landbouw kan bijdragen aan de vitaliteit van de grond die zij bezitten. Het vergroten van deze kennis kan een element zijn van vervolgonderzoek.

6.7 Ecclesiologisch

Voor een deel van de kerkrentmeesters en diakenen hangen afwegingen over de toekomst van de grond sterk samen met die over de toekomst van de lokale geloofsgemeenschap. Mede dankzij de inkomsten uit de pacht kan de kerk, ook zonder 'levend geld', nog heel wat jaren verder. Maar wat als de gemeenschap nog kleiner wordt? Gaan ze dan de grond overdragen en zo ja, aan wie? Hier hebben ze nog geen scherpomlijnde gedachten over.

Verder valt op dat de geloofsgemeenschap zelf niet betrokken is bij de bezinning op het bezit en het gebruik van de grond. Dat was tot nu toe ongebruikelijk, maar omdat een aantal respondenten erop wijst dat het ongeloofwaardig kan overkomen als de kerk met pachters in gesprek gaat over duurzaamheid terwijl de eigen levensstijl van de geloofsgemeenschap buiten schot blijft, is een bredere bezinning in de gemeenschap wel van belang. De verbinding tussen (de toekomst van) de geloofsgemeenschap en (de toekomst van) de kerkelijke grond moet deel uitmaken van vervolgonderzoek.

6.8 Beleidsmatig

Er is voldoende draagvlak voor een nadere bezinning op beleid, maar die zal gezien het ontbreken van kennis en tijd adequaat gefaciliteerd moeten worden. Uit de beschrijving van de 'goede praktijken' blijkt hoe belangrijk het is om in en vanuit de lokale context beleid te ontwikkelen; een 'one size fits all'-benadering is niet passend. Vervolgonderzoek naar beleidsontwikkeling zal moeten beginnen in de lokale context. Goede praktijken kunnen daarbij wel een inspirerende rol spelen.

6.9 Representativiteit

Het aantal respondenten bleek voldoende om een gesatureerd kwalitatief beeld te schetsen voor dit verkennend onderzoek. Het feit dat we ons beperkt hebben tot 'groene kerken' brengt een vertekening met zich mee. Dat geldt ook voor het feit dat we enkel hebben gesproken met diaconieën en kerkrentmeesters die wilden meewerken aan het onderzoek. Op basis van dit onderzoek kunnen dus geen conclusies getrokken worden voor de gehele breedte van de Protestantse Gemeenten die landbouwgrond bezitten.

7. Advies voor vervolgonderzoek

Het praktijkprobleem dat voor vervolgonderzoek in aanmerking komt, is de vraag van een deel van de diaconieën en colleges van kerkrentmeesters hoe zij voor hun eigen gemeente, rekening houdend met de specifieke lokale context, praktisch uitvoerbaar beleid kunnen opstellen voor het (toekomstig) gebruik van de grond in het licht van hun diverse verantwoordelijkheden? Dat dit praktijkprobleem door voldoende respondenten wordt gedeeld, maakt het zinnig om deze vraag verder te onderzoeken. De eigenaren hechten aan hun autonomie en staan gereserveerd tegenover landelijk beleid.

Het kennisprobleem is dat niet alle diaconieën en colleges van kerkrentmeesters over voldoende kennis beschikken om dergelijk beleid vorm te geven. Een deel van die kennis is voorhanden, zoals kennis over de status van de bodem (bodemvruchtbaarheid, vitaliteit), over wetgeving en pachtconstructies, over de verschillende soorten van landbouw en de impact op grond, water, biodiversiteit en het klimaat, over de klimaatopgaven waaraan de overheid zich geïnteresseerd heeft en over de agrarische sector. Er is ook kennis van (een bescheiden aantal) goede voorbeelden. Een ander deel van de kennis zal in de concrete lokale context gegenereerd worden, zoals de betekenis die de grond heeft voor de eigenaren, hoe zij hun diverse verantwoordelijkheden ervaren, wat hun ecologische ambities zijn, welke theologische overtuigingen er in dat verband toe doen, wat de precieze situatie is van de desbetreffende geloofsgemeenschap, wat de herkomst is van de grond, wat de specifieke toestand van de grond is, hoe het gaat met de agrariërs in de regio, wie de pachters zijn en wat hun ambities en zorgen zijn, welke potentiële samenwerkingspartijen er zijn en hoe de desbetreffende rentmeester tegen het vraagstuk aankijkt.

Ons advies is om, gezien het praktijk- en kennisprobleem, de eigenaren een centrale plaats te geven in het vervolgonderzoek. Daarom stellen we voor om het vervolgonderzoek vorm te geven als een actieonderzoek met diakenen en kerkrentmeesters als co-onderzoekers in één of meer regionale leergemeenschappen. Het vervolgonderzoek heeft als doel omstapsgewijs met de geloofsgemeenschap beleid te ontwikkelen voor de toekomst van hun eigen grond. Voor de bestaande kennis kan een beroep gedaan worden op experts. De lokale kennis kan door de leden van de leergemeenschap worden verzameld. Voor het theologische deel, dat de uniciteit en daarmee de relevantie van dit onderzoek bepaalt, is de begeleiding van een (praktisch) theoloog nodig.

Een passend design zijn drie regionale leergemeenschappen van diaconieën en colleges van kerkrentmeesters. De deelnemers brengen samen hun huidige situatie en context in kaart, formuleren hun ambitie en onderbouwen die. In opeenvolgende sessies krijgen zij presentaties van deskundigen over de bodem, landbouw, pachtcontracten, biodiversiteit en klimaatverandering. Daarnaast zijn er dialoogsessies, eerst met pachters en vervolgens met gemeenteleden, potentiële samenwerkingspartners in de regio, ervaringsdeskundigen van 'goede praktijken' en met de rentmeester. Aan het einde van het traject integreren de deelnemers samen de opgedane kennis en hun overwegingen in een beleidsstuk. Elk van de drie leergemeenschappen krijgt regionaal vorm. Dit beperkt de reistijd en bevordert de kwaliteit van de onderlinge uitwisseling, omdat verwacht wordt dat de vraagstukken op regionaal niveau met elkaar verwant zijn. Het traject duurt anderhalf jaar en kent tien tot twaalf bijeenkomsten. De bijeenkomsten worden optimaal gefaciliteerd, zodat de deelnemers zodanig ontzorgd zijn dat zij zich maximaal op de inhoud kunnen richten. Het traject wordt door de onderzoeker begeleid en samen met de co-onderzoekers ingericht. De onderzoeker is een praktisch theoloog. Samenwerking met de onderzoekers van de andere deelprojecten van 'Grond' kan tot een wederzijdse verrijking van de leerprocessen leiden.

De opbrengst van het onderzoekstraject is een stevig onderbouwde, duurzame en praktisch uitvoerbare handreiking die de colleges kunnen gebruiken voor hun pachtbeleid. Deze handreiking kan ondersteund worden door overstijgend materiaal, zoals een brochure of een cursus met relevante basisinformatie, die ook voor andere lokale colleges toegankelijk is. De uitwisseling tussen de verschillende regionale leergemeenschappen levert ten slotte bouwstenen op die eventueel benut kunnen worden voor het opstellen van landelijk beleid van de Protestantse Kerk in Nederland en voor een vereniging als de Federatie van Diaconieën¹⁵¹ en de Vereniging Kerkrentmeesterlijk Beheer¹⁵².

151 <https://federatie-diaconie.nl/>

152 <https://www.kerkrentmeester.nl/>

8. Referenties

- Abumoghli, Iyad. 'The Role of Religions, Values, Ethics, and Spiritual Responsibility in Environmental Governance and Achieving the Sustainable Development Agenda'. *Religion and Development* 2, nr. 3 (17 juli 2023): 485-95. <https://doi.org/10.30965/27507955-20230008>.
- Asselt, Evert Jan van, Jan Jacob van Dijk, Piet Hazenbosch, en Hein Pieper. 'Zeven mythes over het christelijk-sociaal denken'. *Christen Democratische Verkenningen*, 2015.
- Bakker, Jan-Hendrik. *Grond: een pleidooi voor aards denken en een groene stad*. Amsterdam: Atlas Contact, 2014.
- 'Balans van de Leefomgeving 2012.' Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), 2012.
- Becker, M., red. *Christelijk Sociaal Denken. Traditie, actualiteit, kritiek*. Budel: Damon, 2009.
- Boonen, Johan. "'Rentmeesterschap geldt voor hele maatschappij'" Interview met Mirella Klomp en Jan van der Stoep. *Nieuwe oogst*, 28 oktober 2023. <https://www.nieuweoogst.nl/nieuws/2023/10/28rentmeesterschap-geldt-voor-hele-maatschappij>.
- Brink, Jan Auke. 'De kerk als groene rentmeester'. *Friesch Dagblad*, 18 september 2021.
- Brown, Peter. *Through the Eye of a Needle: Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350-550 AD*. Paperback ed. Princeton: Princeton University Press, 2014.
- 'Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Working Group II Contribution to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change'. IPCC, 2022. https://report.ipcc.ch/ar6wg3/pdf/IPCC_AR6_WGII_FinalDraft_FullReport.pdf.
- Conradie, Ernst M. 'Christianity. An ecological critique of Christianity and a Christian critique of ecological destruction.' In *Routledge Handbook of Religion and Ecology*, onder redactie van Willis Jenkins, Mary Evelyn Tucker, en John Grim, 70-79. Abingdon: Routledge, 2016.
- Corni, Gustavo, en Horst Gies. *Blut und Boden. Rassenideologie und Agrarpolitik im Staat Hitlers*. Idstein: Schulz-Kirchner Verlag, 1994.
- Davis, Ellen F. *Scripture, Culture, and Agriculture: An Agrarian Reading of the Bible*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- 'De bodem bereikt?!' Den Haag: Raad voor leefomgeving en infrastructuur, 2020.
- Dik-Faber, Carla, en René van der Kieft. 'Kerkelijke pachtgrond moet voorbeeld zijn.' *Reformatisch Dagblad*, 11 november 2023. <https://www.rd.nl/artikel/1041451-kerkelijke-pachtgrond-moet-voorbeeld-zijn>.
- Eekeren, Nick van, Joachim Deru, Nyncke Hoekstra, en Jan de Wit. *Carbon Valley. Organische stofmanagement op melkveebedrijven. Ruwvoerproductie, waterregulatie, klimaat en biodiversiteit*. Bunnik: Louis Bolk Instituut, 2018.
- Ellul, Jacques. *Subversief christendom*. Kampen: Kok, 1987.
- Europese Commissie. 'EU-bodemstrategie voor 2030. Profiteren van de voordelen van een gezonde bodem voor mens, voedsel, natuur en klimaat'. Brussel, 17 november 2021. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52021DC0699>.
- FAO. 'World Food and Agriculture – Statistical Yearbook 2022.' Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2022. <https://doi.org/10.4060/cc2211en>.
- Groene kerk in de praktijk. 'Groene kerk in de praktijk: Tiny Houses in Winsum.', 29 juni 2023. <https://groenekerken.nl/groene-kerk-in-de-praktijk-winum/>.
- Hense, Elisabeth, en Tjirk van der Ziel, red. *Groen & solidair: 36 kerken en kloosters in Nederland*. Heeswijk-Dinther: Abdij van Berne, 2022.
- Hogenhuis, Christiaan. 'Diaconaat en duurzaamheid.' In *Diaconaal doen doordacht. Handboek Diaconiewetenschap.*, onder redactie van Hub Crijns, Ellen Hogema, Trinus Hoekstra, Lützen Miedema, Ploni Robbers-van Berkel, Herman Noordegraaf, Herman van Well, Jozef Wissink, en Hanneke Arts-Honselaar, 174-91. Utrecht: Kok, 2018.
- Houten, Maaïke van. 'Op de grond van de kerk in Winsum komen tiny houses en een voedselbos.' *Trouw*, 11 maart 2024. <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/op-de-grond-van-de-kerk-in-winum-komen-tiny-houses-en-een-voedselbos~b040653d?referrer=https://duckduckgo.com/>.
- Houten, Maaïke van, en Marc Doodeman. 'Kerken hebben meer grond in bezit dan de grootste projectontwikkelaars.' *Trouw*, 1 maart 2024. <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/kerken-hebben-meer-grond-in-bezit-dan-de-grootste-projectontwikkelaars~bbe28f01/>.
- Houweling, Peter van. 'Moeten kerken hun verpachte grond verduurzamen?' *De Landeigenaar. Vakblad van de FPG voor beheer van het buitengebied*, juli 2024.
- Huijgen, Arnold. 'De aarde trouw, voor Gods aangezicht.' *Handelingen, tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap* 50, nr. 2 (2023): 15-18.
- Janse, Sam. 'De grondtoon van de Schrift in Psalm 37: een agrarische lezing.' *Met andere woorden*, maart 2024. <https://www.debijbel.nl/wereld-van-de-bijbel/met-andere-woorden/maw/de-grondtoon-van-de-schrift-in-psalm-37-eeen-agrarische-lezing>.
- Jong, Matthijs J. de, en Cor Hoogerwerf. *Hemels groen. Nieuw licht op duurzaamheid als Bijbels thema*. Haarlem, Antwerpen: Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap, 2024.
- Jongeneel, R. A. *Agricultuur in balans. Verzamelde reflecties over de economie en ethiek van een duurzame landbouw en adequate voedselvoorziening*, 2019.
- Kamerbeek, Hans. 'Landgoed Vilsteren en boeren ontwikkelen langjarig contract dat elk jaar kan veranderen.' *De Boerderij*, 18 februari 2020. Geraadpleegd via <https://www.natuurvoorelkaar.nl/pagina/73/inspiratie-flexibel-pachtcontract-stimuleert-duurzame-landbouw>.
- Kappelhof, A.C.M. 'De hoeven van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch. Opbouw, beheer en liquidatie van een omvangrijk hoevenbezit. 1470-1763.', 22 augustus 2015. <https://www.bossche-encyclopedie.nl/publicaties/ton-kappelhof/de-hoeven-van-de-tafel-van-de-heilige-geest.pdf>.

- Keller, Catherine. *Political Theology of the Earth: Our Planetary Emergency and the Struggle for a New Public*. Insurrections: Critical Studies in Religion, Politics, and Culture. New York: Columbia University Press, 2018.
- Klomp, Mirella. 'Modderlaarzen en vieze handen. Praktische theologie op de grond.' *Handelingen, tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap* 50, nr. 2 (2023): 3-14.
- Kranendonk, R.P., T. Verstand, en T. de Boer. 'Inventarisatie Actieprogramma klimaatadaptatie landbouw. Risico's, knelpunten en kansen; de stand van zaken.' Wageningen: Wageningen Environmental Research, 2022. <https://edepot.wur.nl/571600>.
- Lampe, G.W.H. 'Early Church'. In *Service in Christ. Essays presented to Karl Barth on his 80th birthday*, onder redactie van James I. McCord en T.H.L. Parker. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1966.
- Latour, Bruno. *Oog in oog met Gaia: acht lezingen over het nieuwe klimaatregime*. Amsterdam: Octavo, 2017.
- Massink, Henk. *Blijvend thuis op aarde? Een historisch, systematisch en praktisch onderzoek naar de mogelijkheid van de operationalisering van het concept duurzaamheid, in het bijzonder voor de landbouw*. Delft: Uitgeverij Eburon, 2013.
- Meijers, Erica. 'Come and Eat: Table Fellowship as a Fundamental Form of Diakonia'. *Diaconia* 10, nr. 1 (2019): 85-111.
- Montfoort, Trees van. *Groene Theologie*. Middelburg: Skandalon, 2019.
- Nederlandse Vereniging van Rentmeesters. 'Regeling van rentmeesters.', 2020. <https://www.rentmeesternvr.nl/publicaties>.
- Neto, Rodolfo Gaede. 'Sharing the Body of Christ'. In *The Diaconal Church*, onder redactie van Stephanie Dietrich, Knud Jørgensen, Kari Karsrud Korslien, en Kjell Nordstokke, 97-111. Oxford: Regnum Books International, 2019.
- Noordhuis, Petra. 'Deze kerk bouwt een ecologische wijk met veertig tiny houses. "De woningnood is hoog"'. *Nederlands Dagblad*, 28 mei 2024. <https://www.nd.nl/nieuws/klimaat/1225803/deze-kerk-bouwt-een-ecologische-wijk-met-veertig-tiny-houses->
- Noordzij, Aart, Arte Havenaar, Daan Damsteeg, Pieter Hazenoot, en Tamar Karman. 'Kerkelijk landbeheer in tijden van stikstofbeleid en boerenprotest. Onderzoeksrapport voor het vak Theologische interpretatie van praktijken in kerk en samenleving'. Amsterdam / Groningen: PThU, november 2022.
- Paus Franciscus. *Laudato Si'. Geprezen zijt gij. Over de zorg voor ons gemeenschappelijk huis*. Wereldkerkdocumenten 35. Brussel: Licap / Halewijn, 2016.
- Pleijte, Marcel, Roel During, Huib Silvis, en Herman Docters van Leeuwen. 'Goed verpacht, beter beheerd. Een onderzoek naar het borgen van kwaliteit van de Nederlandse landbouwbodems in pachtafspraken, in opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf'. Wageningen: Wageningen University & Research, augustus 2020.
- Posthumus, Kees. 'Tevreden runderen op grond van de kerk'. *Kerk Magazine*, juni 2023.
- Richter, Burton. *Beyond Smoke and Mirrors: Climate Change and Energy in the 21st Century*. 2de dr. Cambridge University Press, 2014. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107589063>.
- Schelde, Asher van der, en Charlotte van Miltenburg. 'Christenen en klimaat. Opinieonderzoek I&O Research i.o.v. Nederlands Dagblad en Groene Kerken.' Amsterdam: I&O Research, oktober 2022.
- Schelling, Joost. 'Goed met grond!' *In de waagschaal*, 27 april 2024. <https://www.karlbarth.nl/goed-met-grond/>.
- Smedema, Ids Johan. *Grond onder de voeten: Karl Barths scheppingsleer in KD III,1 opnieuw gelezen*. Zoetermeer: Boekencentrum Academic, 2009.
- Spronk, Klaas. 'Grond in de Bijbel'. *PThUnie*, 19 april 2024.
- Timmerman, Guus. 'Vierendelen - delend vieren.' In *Vieren en delen. De verhouding tussen liturgie en diaconie.*, onder redactie van Gerard Rouwhorst en Louis van Tongeren, 169-83. Abdij van Berne: Bernemedia, 2019.
- Tromp, Thijs. 'In bruikleen'. *Handelingen, tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschap* 50, nr. 2 (2023): 21-31.
- Veerman, C, T Pinto Correia, C Bastioli, B Biro, J Bouma, E Cienciala, B Emmett, e.a. 'Caring for soil is caring for life. Ensure 75% of soils are healthy by 2030 for healthy food, people, nature and climate. Interim report of the mission board for soil health and food'. European Commission, Directorate-General for Research, and Directorate-General for Agriculture and Rural Development, september 2020. <https://doi.org/doi/10.2777/918775>.
- Versantvoort, Maroesjka, Mirella Klomp, Millie Elsen, Thijs Tromp, Natalia Kieruj, Yvonne de Kluzenaar, Jurjen Iedema, Lieke Heil, en Isabel van den Heuvel. 'Tussen duurzaam denken en duurzaam doen. Houding, gedrag en veranderbereidheid van religieuze en niet-religieuze Nederlanders als het gaat om klimaat.' Den Haag | Amsterdam: Sociaal en Cultureel Planbureau | Protestantse Theologische Universiteit, april 2024. <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2024/04/23/tussen-duurzaam-denken-en-duurzaam-doen>.
- Vis, Jurjen. *Diaconie. Vijf eeuwen armenzorg in Den Haag*. Amsterdam: Boom, 2017.
- Vogt, Markus. 'Perceptions of Soil in Catholic Theology'. In *International Yearbook of Soil Law and Policy 2019*, onder redactie van Harald Ginzky, Elizabeth Dooley, Irene L. Heuser, Emmanuel Kasimbazi, Robert Kibugi, Till Markus, Tianbao Qin, en Oliver Ruppel, 357-67. Cham: Springer International Publishing, 2021. https://doi.org/10.1007/978-3-030-52317-6_17.
- Vorländer, Karin. 'Kirchenland in (Bio-)Bauernhand? Nach welchen Kriterien verpachtet die Kirche ihr Land?' Institut für Weltanährung, februari 2022. <https://institut-fuer-welternaehrung.org/wp-content/uploads/2020/02/Dossier-Kirchenland-in-BioBauernhand.pdf>.
- Westhreenen, Saskia van. 'Reduzum "voorbeeld van duurzame pacht"'. *Leeuwarder Courant*, 15 maart 2019.
- White, Lynn. 'The historical roots of our ecologic crisis.' *Science* 155 (1967): 1203-7.

- Wirzba, Norman. *Agrarian Spirit. Cultivating faith, community, and the land*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 2022.
- World Council of Churches. 'Called to Transformation.' Geneva: WCC Publications, 2022.
- Wortel, Amy. 'The roles of spirituality and social cohesion in the transformation to an agroecological food network: A case study in the Dominican monastery of Zwolle. Master thesis'. Utrecht: Wageningen University & Research, mei 2022. <https://www.wur.nl/nl/show/the-roles-of-spirituality-and-social-cohesion-in-the-transformtion-to-an-agroecological-food-network-a-case-study-in-the-dominican-monastery-of-zwolle.htm>.
- Ziel, Tjirk van der. 'Groene activiteiten. Een impuls voor kerken en samenleving.' Ede: Christelijke Hogeschool Ede, april 2021.

9. Bijlagen

Bijlage 1 – Uitnodigingsbrief

Prof. dr. T. Tromp, bijzonder hoogleraar Diaconaat
Boelelaan 1105
1081 HV Amsterdam

Protestantse Gemeente [naam plaats]
College van Kerkrentmeesters / College van Diakenen
t.a.v. [naam secretaris indien bekend]
Adres
Postcode Plaats
Verzonden via: mailadres

Verzoek inzake onderzoek naar landbouwgrond in kerkelijk bezit

Geachte mevrouw/mijnheer,

In het kader van een vooronderzoek naar hoe kerken omgaan met de grond die zij bezitten wil ik u graag een vraag voorleggen. Dit vooronderzoek maakt deel uit van het bredere onderzoeksproject van de Protestantse Theologische Universiteit naar de omgang van christenen met de aarde. Dat project heet 'Grond'. Graag licht ik hieronder het project en mijn vraag nader toe.

In het onderzoeksproject Grond brengen onderzoekers in beeld hoe geloofsgemeenschappen omgaan met grond (aarde, land, bodem) en welke rol grond speelt in gebeden, preken en liederen: in de zondagse eredienst, bij kerkelijke uitvaarten en op bid- en dankdag. Daarnaast richt het project zich op vraagstukken van christelijke boeren. Ook willen we onderzoek doen naar hoe kerken (en diaconieën) die landbouwgrond bezitten hun grond beheren en (laten) verzorgen. Het onderzoek levert kennis op die christenen en christelijke gemeenschappen kan helpen bij een gelovige omgang met de aarde, specifiek in het licht van klimaat- en ecologische veranderingen. Voordat we met het deelonderzoek naar de omgang met kerkelijk grondbezit van start gaan, nemen we een jaar de tijd om te verkennen welke onderzoeksvraag het meest relevant is. En ook in welke mate kerken (en diaconieën) die grond bezitten bereid zijn om aan een dergelijk onderzoek mee te werken. In een eerste verkenningsronde hebben we gemerkt dat het onderwerp om fijngevoeligheid vraagt. Het besef dat het er met de aarde niet goed voor staat groeit, ook onder christenen. Dat stelt ook kerkelijke gemeenschappen voor allerlei vragen: hoe gaan wij om met de aarde en wat is hierin onze roeping? Die vragen zijn delicaat wanneer ze raken aan de bezittingen van kerken zelf: kerkelijke gemeenten hebben immers goede redenen om terughoudend te zijn met het openbaar maken van informatie over hun bezit. Kerkelijke gemeenten en diaconieën die grond bezitten, gebruiken de inkomsten uit pacht voor diaconale doelen of voor het onderhouden van het kerkgebouw of het traktement van de predikant. Diakenen en kerkrentmeesters die we al spraken, maakten ons duidelijk dat als andere vormen van beheer tot inkomstenderving zouden leiden, ze daar een zorgvuldige afweging in moeten maken. Zij delen de zorgen rond de kwaliteit van de landbouwgrond en zijn het ermee eens dat alternatieve vormen van het gebruik van de grond positieve effecten kunnen hebben voor natuur en milieu. Ze vroegen zich ook af of het wel realistisch is om hier op korte termijn mee aan de slag te gaan. Kerken hebben immers doorgaans langdurige pachtovereenkomsten met boeren, die zij niet zomaar kunnen openbreken. Dergelijke overwegingen moeten we serieus nemen voordat we met een onderzoek naar kerkelijke pacht beginnen. Hoe zorgen we dat ons onderzoek eraan bijdraagt dat geloof (weer) een rol gaat spelen in onze omgang met de grond? En ook of u als grondeigenaar belangstelling hebt om aan dit onderzoek mee te werken. Omdat uit onze gegevens naar voren komt dat uw gemeente een 'groene kerk' is én landbouwgrond bezit, wil ik u vragen of u over het beheer en gebruik van kerkelijke grond met mij in gesprek wilt gaan. Het gaat om een verkennend gesprek, dat u verder tot niets verplicht. Uw adviezen en opvattingen zijn voor ons uiterst waardevol om een plan op te stellen voor het onderzoek naar kerkelijke pacht. Ik hoop dat u bereid bent om met mij in gesprek te gaan. Ik kom daarvoor graag (eventueel met een collega) bij u langs. Ook als u geen belangstelling hebt, stel ik een reactie zeer op prijs. Alle informatie, ook kritische opmerkingen van uw kant, is welkom. U kunt uw reactie sturen aan t2.tromp@pthu.nl. Bellen of appen kan ook: [telefoonnummer onderzoeker].

Met hartelijke groet, mede namens de projectleider Grond, dr. Mirella Klomp,
Thijs Tromp

Bijlage 2 – Vragenlijst

Interviewvragen verkennend onderzoek naar kerkelijke pacht

- 1) Korte introductie van het project en kennismaking
- 2) Informed consent.
- 3) Hoeveel grond bezit 'uw' diaconie/kerk?
- 4) Wat is de herkomst van de grond?
- 5) Wat is de aard van de pachtovereenkomst(en)? Bijvoorbeeld reguliere pacht (hoelang?) of geliberaliseerde pacht?
- 6) Wat is ongeveer de opbrengst van de pacht?
- 7) Waar wordt het geld aan besteed?
- 8) Speelde grond bij een eventuele fusie een rol?
- 9) Voert u zelf het beheer of hebt u dat uitbesteed? Indien het laatste, wat zijn de redenen daarvoor?
- 10) Onderhoudt u zelf contact met de pachters?
- 11) Uw kerk is actief als 'groene kerk'? Kunt u een paar voorbeelden noemen van activiteiten op het gebied van verduurzaming?
- 12) Wat zijn het draagvlak voor en de betrokkenheid bij de 'groene kerk' in de gemeente?
- 13) Heeft de diaconie/ college van kerkrentmeesters beleid geformuleerd inzake pacht, specifiek ten aanzien van een al of niet duurzaam gebruik/beheer van de grond? Zo ja, hoe ziet dat beleid eruit?
- 14) Welke theologische en/of diaconale overwegingen (waarden/principes) spelen daarin een rol?
- 15) Wordt de grond duurzaam gebruikt door de pachters? (Denk aan biologisch, natuurinclusief of extensief gebruik/beheer.)
- 16) Wat zou u, vanuit het perspectief van een 'groene kerk', wenselijk vinden voor het pachtbeleid van de kerk in de toekomst?
- 17) Ziet u een rol voor uw kerk (of kerken in het algemeen) in het bevorderen van de transitie naar een duurzaam gebruik van grond? Zo ja, welke?
- 18) Hoe kijkt u aan tegen het investeren van gelden in natuurinclusief beheer?
- 19) Wat vindt u van de gedachte om op termijn de grond te verkopen en in andere beleggingen te gaan?
- 20) Is er nog iets anders wat u zou willen toevoegen?

Bijlage 3 – Verslag vraagverhelderingsbijeenkomst

Samenvatting van de vraagverhelderingsbijeenkomst, gehouden op 28 juni 2023, Aeres Hogeschool Dronten

Wat speelt er?

- 1) Toenemende weerstand bij boeren. Ze hebben een hekel (ontwikkeld?) aan buitenstaanders, die zonder (al te veel) kennis van zaken een oordeel hebben over de manier van bedrijfsvoering. En ook morele oordelen vellen. Als er niet open geluisterd wordt, sluiten ze de gelederen. Intern zijn boeren ook niet kritisch op hun eigen handelen. Tip -> wil je een gesprek of dialoog met boeren aangaan, dan zul je deze gevoeligheden bespreekbaar moeten maken. Tip van Ron: begin gesprekken met 'Waar zit je verwondering?' en daarna 'Waar zit je wond?'
- 2) Krimp van kerken. Sommige kerken hebben mede als gevolg van de krimp de menskracht en kennis niet meer om de pacht te regelen. Macht raakt verdeeld over minder mensen.
- 3) Het platteland krimpt ook.
- 4) Voedselzekerheid. Deze kwestie speelt nu nauwelijks een rol in het debat over het gebruik van de grond, maar dat gaat veranderen.
- 5) Het nieuwe gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB). Die kaders spelen hierin een rol.
- 6) Ontwikkeling wetgeving in Europa en Nederland (stikstofdepositie, natuurherstel, waterkwaliteit, CO₂-uitstoot). Gaat grote rol spelen.
- 7) Schaalvergroting agrarische sector.
- 8) Toenemende diversiteit in de agrarische sector, in manier van werken, maar ook in vermogenspositie. Weinig kansen voor jongeren.
- 9) GCBB roept op tot het liquide maken van vermogen.

Nuttige informatie

- 1) Kerkrentmeesters bezitten het merendeel van de grond, diaconieën in mindere mate.
- 2) Elke lokale situatie is anders. Sommige kerken hebben in verband met krimp belang bij het liquide maken van bezittingen. Andere kerken hebben dat belang helemaal niet, omdat ze over voldoende liquide middelen beschikken of daar via inzameling heel snel aan kunnen komen. Kijk ook goed naar de ligging van een kerk. Gemeenten met een hervormde oorsprong staan hier mogelijk anders in dan gemeenten met een gereformeerde oorsprong. Het kan ook zijn dat de meeste grond in het bezit is van de van oorsprong hervormde gemeenten.

Vragen

- 1) Hoe heeft de kerk de grond verkregen? Van wie is die gekregen? Is het een legaat en zitten daar eisen aan vast?
- 2) Wie gaan de kosten dragen: de kerken, pachters, gemeenteleden?
- 3) Hoe komt het dat kerken vaak op maatschappelijke thema's achterlopen? Zit daar misschien ook niet een vorm van wijsheid in? Als je dat element niet 'waardeert', dan kun je gemakkelijk gefrustreerd raken.
- 4) Wat als de pacht niet kan worden betaald? Welke Bijbelse principes zijn dan in het geding?
- 5) Wat is een geëigend moment voor kerken om het beheer van pachtgronden bespreekbaar te maken? Bij het vrijkomen van de grond? Hoe zit het met erfpacht? Waarom verkopen? Het moment van vrijkomen van grond wordt als 'kans-moment' gezien.
- 6) Hoe zit het met classicale controle op pachtregelingen? Daar bleek veel onduidelijkheid over te bestaan. Is verantwoord beheren van kerkelijke pachtgronden een doel of middel? Wil je naar doelvoorschriften of naar middelvoorschriften? Of: moet de kerk zich (willen) bemoeien met de manier van boeren (middelvoorschrift)?
- 7) Is het onderzoek bedoeld om bewustzijn te bevorderen of wil je een substantiële bijdrage aan natuur, milieu en klimaat leveren?
- 8) Hoe gaat verlenging van een pachtcontract in haar werk? Hoe transparant is de besluitvorming? Wie beslist? (Concentratie van macht bij enkelingen?)
- 9) Hoe legt de kerk verantwoording af over de pacht? (ANBI?)
- 10) Waar is de kerkelijke gemeente / zijn de gemeenteleden zelf in dit verhaal?
- 11) Moet het onderzoek alleen over grond gaan of gaat het veel breder over de waarde(n) van agrarische bedrijven?
- 12) Als het richting andere praktijken van boeren gaat (transitie), wat zijn dan de consequenties voor de relaties tussen verschillende partijen?

Adviezen

- 1) Wat is het perspectief van de onderzoekers? Hebben zij een neutraal profiel, of zijn ze gedreven om iets aan klimaatverandering te doen? Worden ze gestuurd door het perspectief van de eigenaar of van de pachter? Of zoek je naar een *common ground*? Voorkom dat je als onderzoekers een duurzaamheidsprofiel uitstraalt. Het perspectief van natuurbeschermers, biologen moet zelf aan tafel komen. Dat moet je als onderzoeker niet inbrengen. Dat kan een veilig onderzoeksklimaat verstoren. Een neutraal profiel is essentieel, omdat luisteren de sleutel is voor een succesvol project.
- 2) Houd het perspectief breed: grond gaat over voedsel en voedselzekerheid, inkomen van de boer, over biodiversiteit en het leven in de grond, het is een deel van het vermogen van kerken (waar ze goede dingen mee doen), emotionele binding speelt een rol (lang niet bij alle agrariërs), het is ook een deel van het (culturele) landschap en het heeft morele en geloofsaspecten. Het is land, bodem, grond. Het gaat om bewerken én bewaren (beide). Dit onderzoek moet de balans tussen economische, sociale en ecologische dimensies in beeld houden.
- 3) De vraag moet komen vanuit het veld, niet vanuit de onderzoekers. De drie belangrijkste actoren zijn de eigenaren, de pachters en de gemeenteleden. Die waren in deze bijeenkomst ondervertegenwoordigd.
- 4) Zorg dat alle actoren aan tafel komen: producenten, consumenten, eigenaren, financiers, overheden. Let op: kerkleden zijn zowel consument, als een beetje eigenaar en soms ook producent.
- 5) De kerkelijke gemeente moet als actor nadrukkelijk in beeld komen.
- 6) Maak de doelen van het onderzoek niet te groot. Wees realistisch: begin met een vooronderzoek naar de positie van kerken. Als je niet weet wat zij willen, dan gaat dit onderzoek niets opleveren. Misschien ben je al heel ver als je in beeld brengt wat er allemaal speelt in kerkelijk perspectief. Daar woorden aan geven kan al helpen om colleges en gemeenten op ideeën te brengen.
- 7) Congruentie. Het is voor boeren niet makkelijk om aan kerken de hoogste prijs te moeten betalen voor de grond en daarnaast ook nog te horen dat ze hun werkwijze moeten veranderen. Terwijl gemeenteleden zelf geen blijk geven van gedragsverandering. Wil dit slagen, dan vraagt het ook om een bijdrage (offer) van de gemeente. Misschien moeten gemeenteleden wel geld bijleggen om ander beheer mogelijk te maken.

- 8) Doe het onderzoek collaboratief, dat kan polarisatie voorkomen / toenadering bevorderen. Kies je gesprekspartners zorgvuldig uit. Eventueel eerst spreken met partijen apart en daarna pas samen. Werk daarom eerst aan relaties. Misschien met behulp van keukentafelgesprekken. Het gesprek voeren kan nog weleens het doel zijn, los van wat eruit komt.
- 9) Definieer de begrippen goed. Spreek je over 'duurzaam' (dat is een te lieve term) of over 'levende grond' (leven onder, op en boven de grond + levend voor de boer en voor mensen die ervan leven), wat versta je onder 'natuurinclusief', spreek je over 'circulair' (dat kan alleen als je de mens uit de kringloop haalt) of gebruik je de term 'regeneratief', spreek je over 'gif' of over 'gewasbeschermingsmiddelen', wat bedoel je met de term 'verantwoord', wat bedoel je met 'rendement' (financieel of ook winst voor de natuur?). Hierbij speelt ook definitiemacht een rol: wie bepaalt de inhoud van de gebruikte termen? Vanuit wiens perspectief worden de termen gedefinieerd? Als je dat doet vanuit het perspectief van 'onderzoekers met groene idealen' maak je het voor bijvoorbeeld pachters niet eenvoudig om in te stappen.
- 10) Misschien moet je niet met een of enkele lokale kerken werken, maar met een gebied waarin diverse kerken (ook katholieke kerken) opereren, en misschien ook met een investeerder of Staatsbosbeheer. Een integrale benadering.
- 11) Wees helder over je ambitie: 30.000 hectare als proeftuin is niet reëel. Houd het klein en exemplarisch.
- 12) Het zou mooi zijn als er concrete instrumenten komen voor kerken. Juist bij krappe bemensing in krimpende kerk kan dat helpen. NB: Gebrek aan expertise is niet iets van de laatste jaren. Dat is iets van alle tijden.
- 13) Geen algemene adviezen, liever concrete voorbeelden aanreiken.
- 14) Houdt het design open: niet one size fits all, maar verschillende benaderingen voor verschillende gemeenten, in diverse stadia van bewustwording, omschakeling, een breed gemeenteproject, aansluiting bij ontwikkelingen in de regio, et cetera.
- 15) Geef de boer in dit proces een centrale rol.
- 16) Verwerf een overzicht van wat in kerkelijk perspectief op het gebied van pacht speelt en inzicht in de dilemma's. Maak die kennis toegankelijk voor kerken(raden) en diaconieën.

Waarschuwingen

- 1) Het onderzoek ademt een vooringenomen duurzaamheidsprofiel. Wees onbevooroordeeld in het onderzoek en maak je positionering helder.
- 2) Inventariseer de frustratie bij agrariërs. Ook in het concept-landbouwakkoord stonden voorstellen die frustrerend zijn: 200.000 hectare voor natuurbeheer, zonder proportionele compensatie voor gederfde inkomsten. Gevoelens van oneerlijkheid spelen breed in de sector.
- 3) Pas op voor mythes, als zou de grond dood zijn. Grond heeft een groot herstelvermogen. Dus niet te alarmistische/sombere toon aanslaan. Pas op met aannames, richt je op de feiten.
- 4) De wereld van de 'pacht' heeft kenmerken van een 'gesloten systeem'. Sommige mensen – soms zelfs meerdere generaties – hebben meerdere petten op: pachter (boer), kerkrentmeester en/of diaken, kerklid, et cetera. In de veeteelt noemen we dit 'een hoge inteelt-coëfficiënt'. Weinig reflexief vermogen. Hoe denken de onderzoekers die reflectie op gang te brengen, als er niet of nauwelijks potentieel is?
- 5) Verkijk je niet op de autonomie van kerkelijke gemeenten en het verschil in denominaties. Zit diep. Kerken houden net als agrariërs niet van bemoeizucht van bovenaf.

Suggesties voor onderzoeksvragen

- 1) Wat zijn de juridische kaders (inclusief de kerkrechtelijke) en de juridische mogelijkheden? Mag een eigenaar eisen stellen aan de pachter over de wijze waarop de grond bewerkt en beheerd moet worden. En zo ja, hoever mag dat gaan?
- 2) Inventariseer eerst goed om wat voor grond het gaat (klein, zand, veen), om wat voor agrarische activiteit (veeteelt, melkveehouderij, pluimveehouderij, akkerbouw, tuinders en ook voor wat er gekweekt wordt), ligging bij natuurgebieden. Laat zien dat je oog hebt voor specifieke, lokale kenmerken.
- 3) Wat is het draagvlak bij kerken om zich te bezinnen op het vraagstuk van duurzame landbouw van pachtgronden. Op welke manier is de kerkelijke gemeente zelf betrokken bij het nadenken over pacht?
- 4) Wie zijn de verschillende belanghebbenden, wat zijn verschillende (zakelijke) belangen en welke spanningen brengen die met zich mee?
- 5) Wat zijn bestaande *good practices*? Beschrijf die, met een focus op *what*, *how* en *why*. Zo'n palet kan inspirerend werken.

- 6) Wat doen andere partijen, buiten het kerkelijk erf, met dit vraagstuk. Zoals Staatsbosbeheer, It Fryske Gea, ASR, Vilsteren, Maatschappij van Welstand of coöperatieve modellen, zoals Land van Ons. Wat doen ze daar, wat zijn de financiële modellen, hoe vereenvoudigen ze de keten, et cetera? Breng dat eerst goed in kaart en stel daarna de eigen focus scherp. Wat is dan de specifieke meerwaarde van grond in **kerkelijk** bezit. Focus op de relatie tussen kerk en pachter, vooral op de vraag wat **kerken** zouden willen investeren in een duurzaam beheer van de grond (**niet** op wat de pachter zou moeten investeren).
- 7) In plaats van een focus op de grond zou je ook kunnen denken aan een focus op agrariërs: hoe kunnen kerken perspectief bieden aan agrariërs, *met hun grond*?
- 8) Wat zijn theologische bronnen die richting geven bij het nadenken over kerkelijk bezit en over de omgang met de aarde. Opnieuw doordenken. Doe dat breed en betrek ook bronnen uit andere delen van de wereld en uit de historie.

